

Gyöngyöspata története a jobbágyság megszüntetéséig

Horváth László

ABSTRACT: *The History of Gyöngyöspata up to the Emancipation.* Gyöngyöspata had for centuries been a centrally important settlement of the Mátraalja region. Originally the centre of the Aba family, rulers of the area, it later became a significant seat of the comes and archdeaconry. The Turkish occupation lasted from 1544 to 1686 in Pata. For a long time the town was in the Sultan's direct ownership, which was effective defence for it: people did not move away from the town, they stayed all along. In the shade of the large feudal estates and the great landowners (who, after 1770, started to establish manors), with the increase in population, the parcels of land allotted to serfs diminished and serfs started to turn into landless cotters working on someone else's land. There seemed to be two ways out of this situation: firstly, forest clearance gained a new impetus after the Middle Ages, and secondly, the cultivation of grapes were becoming more and more important as it brought more income. The Urbarium of Maria Theresa did not necessarily improve the situation of the serfs, but it at least determined the internal and external supplements of the parcels of land allotted to the serfs, named their obligations, and created a sort of written contract, which was in itself an improvement. The emancipation in 1848 was only a partial solution: though the April Laws annihilated the obligatory feudal services, they left the question of the landlord's tax of grapes, a most important point for the town, completely intact. The final solution had to be worked out in the era of absolutism, by the Imperial patent and the local judicial bodies executing it. The result was that financial inequalities in Gyöngyöspata grew rather than decreased because of capitalist free competition. Development came to a halt in the second half of the nineteenth century; even the status of 'market-town' was lost in 1871.

Gyöngyöspata évszázadokon keresztül a Mátraalja meghatározó települése volt. A térséget uraló Aba nemzetség központjaként, majd jelentős ispánsági és főesperesi székhelyként szerepelt. Szent István államalapítását követően a Zagyva és a Tarna közti területet innen szervezték meg, egyfajta alközpontja volt a patai vár a három megyére kiterjedő Újvár megyének, valamint székhelye a korai térítő egyháznak.¹ Egészen 1405-ig a vidéket az Aba nemzetség valamely ága uralta, de később is az ország főurai, a bárók kezén találjuk.² 1405-től 1455-ig a nagyhatalmú Szécsényi család bírta, majd Szécsényi László két veje szerezte meg, Gutí Országh Mihály és Losonczy Albert.³

Lassú hanyatlása a XIV. században erősödött föl. Ekkortól –vára, stratégiai szerepe elenyészett, a főesperes Egerbe költözött, urai országos ügyeket intézve folyamatosan távol voltak–, Gyöngyös vette át (1334-től már mint város) a Mátraalja kereskedelmi, közlekedési, gazdasági vezető szerepét. Pata azonban ezt követően sem szürkült bele a környező falvak világába, ékesen bizonyítja ezt a korból fennmaradt kulturális, művészeti, művelődéstörténeti emlékek sora. A jelenlegi községet is uralja a csodálatos gótikus templom, ismeretek az alakos kőfaragványok, a falfestménytöredékek, a Magyarországon egyedülálló Jesse-fa oltár, a „börtűs” 1500 körüli kehely és a berendezés, felszerelés, valamint a híres XVI. századi Gyöngyöspatai Graduálé.⁴ Sőt, Mátyás király idejétől, mikor 1460-ban személyesen

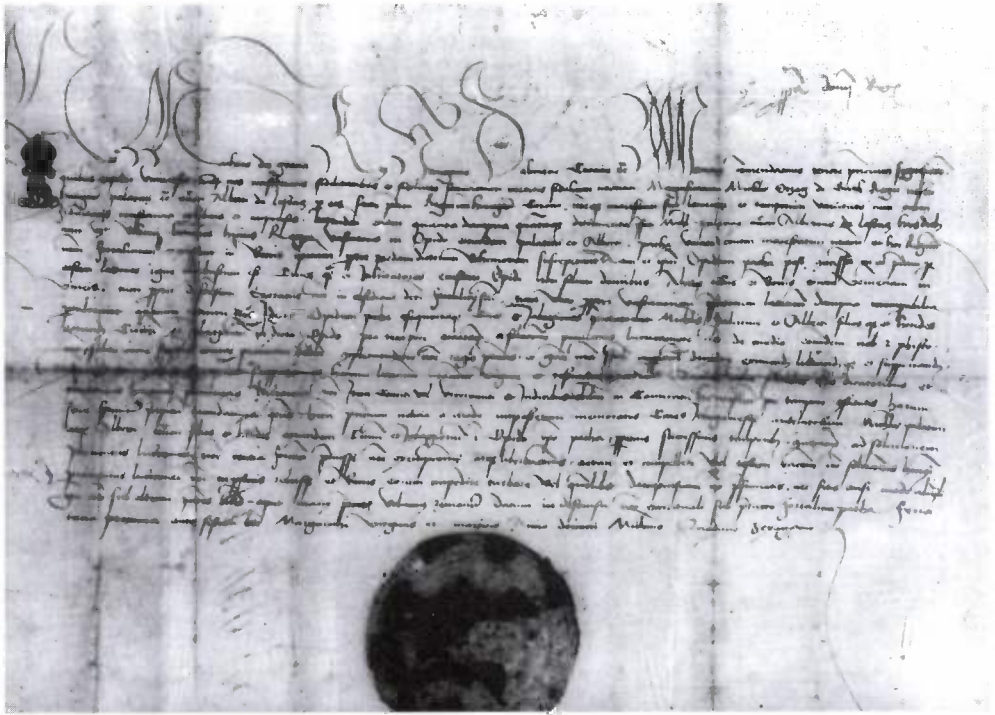
1 HORVÁTH László 2000. 64.

2 HORVÁTH László 2001. 42.

3 SUGÁR István 1966. 15.

4 HORVÁTH László 1999. 10.

vezetette Pata visszafoglalását Giskra huszita hadaitól, már mezővárosi rangra emelkedett a település. Ekkortól az oklevelekben a „villa” (falu) megjelölés helyett következetesen oppidumként (mezővárosként) találjuk Patát.⁵

1. kép. Mátyás király 1460-ban kelt oklevele, mely először mezővárosként említi Patát

A XVI. század első felében Pata Losonczy Istváné volt, ő azonban Temesvár török ostromakor, 1552-ben életét vesztette. A vagyon Országh Kristófra szállt, aki 1567-ben utód nélkül hunyt el. II. Miksa császár és király (1564-1576) több kérelmező közül Guti Országh Borbálának és férjének, Török Ferencnek, a dunántúli hadak főkapitányának adományozta „hűségük jutalmául” az Országh-vagyon Heves és Külső-Szolnok megyei 44 birtokrészét. Ilyen módon került Pata is a Török család kezére, de Török Ferenc is magvaszakadtan szállott sírjába.⁶ A végeláthatatlan és áttekinthetetlen feudális pereskedés még javában tartott, amikor megjelent egy újabb birtokkövetelő. Erősebb és határozottabb, ki nem a bíróságon keresi a maga igazát. Velük szakadt Patára története egyik legsúlyosabb megpróbáltatása: a török hódoltság. 1544 tavaszán Hatvan várának és városának elfoglalásával Pata sorsa is megpecsételődött, a török majd 150 évre befészkelte magát Heves megyébe.

1544 után Pata mezővárosi hódoltsági település lett. Mezővárosi jogaiából adódóan Gyönnyössel együtt a térségben viszonylagos kiváltságot élvezett, másrészt előnyére vált az is,

5 OL. DL. 15472.

6 HORVÁTH László 2001. 43.

hogy meglehetősen sokáig, majdnem a hódoltsági évek teljes időszakában a szultán kincstári birtoka volt. Az ilyen kincstári birtokok magyar népe viszonylagos védelmet élvezett. Hivatkoztak is szorult helyzetükben rendszeresen privilégiumaikra a pataiak. Közigazgatásilag a budai vilajethez, a budai pasa közigazgatási kerületéhez tartoztak, azon belül a hatvani szandzsákhoz. Igazságszolgáltatás tekintetében a hatvani török bíró, a kádi volt a főhatóság.⁷ A kettős adóztatást nem kerülhették el, vagyis a török földesúr – tehát leginkább maga a szultáni kincstár – mellett a korábbi birtokos és az egyház is beszedette a maga járandóságait. Ez az állapot 142 éven át fennállott. Ahogy az egri püspök tizedszedői rendszeresen felkeresték a dézsmáért a falut, a török adószedők is szorgalmasan rótták a deftereiket, így az a fonák helyzet állt elő, hogy ami tagadhatatlan szerencsétlenség volt patai elődeinknek, az most kiemelt szerencse nekünk, a régmúlt iránt érdeklődőknek. Így magyar és török forrásokból is módunk van a korabeli település gazdasági mutatóit vizsgálni, a mezőváros népességi adatait rekonstruálni. A XVI. század közepéről származnak az első források, melyek ha nem is mindenkit, de a patai családírókat név szerint felsorolják. Számtalan ma is itt élő család 1546-ban vagy 1570-ben már megtalálja ősei nevét az adófizetők között.⁸ Annyit azért még előre kell bocsátanunk ezen forrástípusok elé, hogy a korabeli lakosok – a készítettők nyilvánvaló szándéka ellenére – szívesen lemaradtak az adózási listáról. Vagyis közel sem tartalmazzák az összeírások a Patán élő családok és jövedelmeik mindegyikét. Az országos szakirodalom általában 20% körül jelöli a kimaradottak arányszámát.⁹

A szultáni kincstár a nem-mohamedán alattvalókra pénzdótot vetett ki, a „császár adóját”, a „dzsizjét”. Ezt haradzsoknak is hívták, szomorú emlékét nyelvünk napjainkig őrzi, ebből származik a „harácsolni” szavunk. Ez tehát állami adó volt, mértéke 300 akcse ingó vagyon után 50 akcse.¹⁰ A mindenkori török földesúrnak háztartásonként szintén járt 50 akcse, azután volt menyasszonyadó, hordóadó, de még csősztartási adó is, valamint tized szinte minden mezőgazdasági terményből. Egyetlen meghatározó tétel veszett el a forrásokból (és múltunkból) örökre, a nagyállattartásé, mert a török a szarvasmarha- és a lótenyésztést nem adóztatta, pedig főleg az alföldi részeken a rideg szarvasmarhatartás elsődrendű bel- és külpiaci szerepet nyert.¹¹

Az első török adójegyzék Gyöngyöspatáról 1546 körül készült.¹² A török összeírók ekkor még idegenül mozogtak a frissen meghódított terepen, munkájuk végeredménye még tökéletlen. Maga a török is igyekezett a hiányos felmérést kiegészíteni, és épp régiókból fennmaradt az 1559. évi összeírás is, amely azért különleges értékű, mert kiindulópontul regisztrálja az eltelt tizenhárom évben bekövetkezett változásokat. Így például azt, hogy a korábban összeírt családíró meghalt vagy elszökött-e, helyére valamelyik leszármazottja lépett, esetleg hogy az elmenekült hol tartózkodik, s honnét érkeztek bevándorlók a településre. A következő, az 1562. évi¹³, majd az 1570-es szandzsákösszeírás bevonásával így szinte folyamatos képet nyerhetünk a területen közel egy emberöltő, 27 év alatt végbement népmozgásról, a település életének változásairól.

7 BAYERLE Gusztáv 1998.

8 FEKETE Lajos 1968 és BAYERLE Gusztáv 1998.

9 N. KISS István 1960. 8.

10 Az akcse török ezüstpénz, amelyből a XVI. század közepén ötvenet számoltak egy magyar aranyforintra, s ezért nevezték a dzsizjét „flóri adónak” is.

11 SZAKÁLY Ferenc 1998. 9.

12 Ezt FEKETE Lajos tévesen 1550-re datálta

13 A Patára vonatkozó részeket Hegyi Klára fordította le. Ez úton is köszönöm szíveségét.

Az 1570. évi defter készítésekor már két esztendeje megkötötték a drinápolyi békét. Az 1544 táján kiürült, elpusztult falvak jó része újranepeült. Pata valósággal virágzott, mint ekkor már szultáni tulajdonú város – hász birtok. Privilegiumainak zömét az új hatalom is elismerte. E korszakról több forrás megszólaltatásával kaphatunk egy adóösszeíráson átszűrt várostörténetet, hisz ha a török defterek mellé hozzáteszem a magyar dézsmajegyzékek neveit és számait – melly Patáról az 1549, 1556, 1576, 1578 és 1598 évekről maradt fenn –¹⁴, akkor leszögezhetjük, hogy a XVI. század második fele az az időszak, mikor megbízható adatokkal rendelkezünk a mezővárosnak nemcsak gazdasági, de társadalmi és szociális képéről is.

A kutatás során csaknem fél évezred távlatából csalóként lelepleződött Pata első török birtokosa, Mahmud bin Aranid. Megbukott, de közelebb is vitt minket a hódoltsági élet mindennapjaihoz. 1546-ban 98 név szerint is ismert patai családfőt találunk az adóösszeírásban, vagyis becsléssel 600-800 főnyi helyben maradt népességet feltételezhetünk.¹⁵ Ehhez képest a falu jövedelmét meglepően alacsonyan állapították meg, például a csaknem száz háztartásnak csak az egytizedére vetették ki a dzsizje-adót és a földesúri pénzádot. A város 1490 akcsére rúgó összes földesúri adója az alábbi tételekből állt össze:

„kapu: 10, egyenkint 50	500 akcse
búza: 20 kila, egyenkint 10	200
kétszeres: 34 kila, egyenként 5	170
must: 50 pinte, egyenként 2	100
méhkas-tized	30
széna-tized	80
Sipos Kelemen malma, egykerekű, adója	50
Maka Benedik malma, egykerekű, adója	50
Fajszád Benedik malma, egykerekű, adója	50
Sengi András malma, egykerekű, adója	50
a „Bódok aszon” templom alapítványául szolgáló malom, kétkerekű, adója	100
Dancs Petre malma, egykerekű, adója	50
Túrócs István malma, egykerekű, adója	50
nijábet (büntetés pénz)	10

A jövedelem tizedből és adókból, nem számítva a flóri-adót 1490 akcse”.

A termelés és az adóbevételek alábecslése onnan származott, hogy a török javadalombirtokosoknak a megállapított éves jövedelmüknek megfelelő birtokegyüttest jelöltek ki, és az szolgáltatva éves fizetésüket. 1544-től Pata török birtokosa Mahmud bin Aranid budai miralaj, azaz a budai szandzsákban birtokos szpáhik parancsnoka volt. Éves fizetéséül 41500 akcsét állapítottak meg, de a javadalombirtok meghatározásakor Mahmud bizonyára rávette az összeírókat, hogy az ő birtokául kiutalt települések tényleges adózó képességét eltitkolva, csekélyebb bevételi lehetőséget mutassanak ki. Így Mahmud bin Aranid évekig birtokolta Cegléd és Buják mezővárosokat, Pest környékén további öt falut és két pusztát, egy Váchoz közeli újabb falut, valamint térségünkben Szűcsit, Gyöngyöshalászt és Pata mezővárost – mindet alábecsült jövedelemmel. A meghamisított kimutatások szerint ekkora birtokra volt szüksége, hogy az évi 41 500 akcsét biztosítsa számára.¹⁶ Nem azt jelentette ez, hogy a lakosoktól ennyit szedett be, elvitt ő mindent, amit lehetett. 1550-es évek végétől az-

14 Mássalban a HML-ban.

15 FEKETE Lajos 1968. 20-21.

16 HEGYI Klára 2001. 118.

tán az összes birtokát egytől-egyig a szultáni birtokok között találjuk. Az egész birtok-együttes az 1559-es összeírás szerint már 176 323 akcse adót hozott, s 1562-ben csak a Cegléd utáni jövedelem 86 500 akcse volt, Pata pedig ekkor 39 142 akcsével adózott.

Mahmud bin Aranid települései tündöklő karriert futottak be, azaz 1546 és 1562 között (ekkor készült az első pontosnak mondható összeírás) Patán az adóegységek száma megkölcsereződött, Halászon öt és félszeresére nőtt, míg Szűcsiben tizenötszörösére emelkedett. Érdemes ezért ismertetni Pata adófizetőinek 1562. évi összeírását Hegyi Klára fordításában.

Tóti Pál, a fia, Ambrus, Fajszad Orbán, Hinfí Péter, a fia, Benedek, a fia, Filip, Parti Dimitör, a fia, Máté, Szígyártó Péter, a testvére, István, a fia, Gergely, Kis Antal, Kun Jakab, a fia, Ambrus, Ivanics János, a fia, Lukács, Kárász Mihály, a fia, Máté, Dancsó Gergely, Kátai Ambrus, a testvére, Ambrus, a fia, Boldizsár, Arcs István, Oros Albert, a fia, Borbás, Cse Mihály, a fia, Balázs, Kárász Miklós, Aszonka Mihály, a fia, Balázs, a fia, Albert, Bozsók (Bódok?) János, a fia, Dimitör, Monosza Balázs, a fia János, Nagy Balázs, a fia, Pál, Kerekes János, a fia, Gergely, Jakab Tamás, a fia, Lőrinc, Oros György, Berecsk György, a fia, Jakab, Kádár György, a fia, Márton, a fia, János, Gergely, Mácsár Márton, Cse János, a fia, István, Csontos János, a fia, János, Mészáros Ferenc, Szakál Pál, a fia, Balázs, a fia, András, Ács Márton, Szabó Pál, Csontos Ferenc, a fia, György, Nagy Antal, Farkas Balázs, a fia, András, Szalók Pál, a fia, Pétör, Kompos András, Jólegín Balázs, a fia, Mátyás, Csontos Miklós, a fia, Gergely, Danka Imre, Mónár Antal, Kása Miklós, a fia, Balázs, Kovács Benedek, a fia István, Rigó Gergely, a fia, Jakab, Farkas Benedek, Csika Imre, Tót Ambrus, György kovács, a testvére, Máté, a fia, András, Miklós, Bakó Pál, Dezső Tamás, a fia, Albert, Nyakas Máté, Dancs András, a testvére, Benedek, Setét Ferenc, a testvére, Benedek, Bercsik Benedek, a fia, Benedek, a fia, János, Sipos Antal, a testvére, János, Maka Ferenc, a fia, Miklós, a fia, Orbán, Székel Balázs, a fia, Máté, Mészáros Józsa, Áj Mihály, Kónya Albert, a fia, Pétör, Tamás, a fia, István, a fia, Albert, Répás Orbán, a testvére, Ferenc, Barta Márton, a fia, Mihály, Gyurik János, Kerékjártó Miklós, a fia, Tamás, Lesta (esetleg Peste) János, a fia, János, Kovács Orbán, a fia, Gergely, Patai Pál, a fia, András, Lestyál István, a fia, Mihály, Kasza Simon, a fia, Ambrus, Kovács Pétör, a fia, Bálint, Sinka Gergely, a fia, Balázs, Palkó András, Varga Simon, Varga Benedek, a fia, Ambrus, Juhász Tamás (124 juha van), a testvére, Pétör, a testvére, Miklós, a fia, Mátyás, Szék András, a fia, Pál, Hegedűs György, a testvére, Antal, a fia, Miklós, Kovács Albert, a fia, Balázs, Pintér Tamás, Fejszad Jakab, a fia, Benedek, a fia, János, Talpas Pál, Szabó Ambrus, a fia, Pál, Mónár Ambrus, Sipos István, Német Mátyás, Mónár Miklós, a fia, Benedek, Török Balázs, Kovács Éliás, Ivanis Dimitör, Nagy Benedek, Nagy János, Hegedűs Antal, Fukar Imre

A város 97 háne (adóegységéből) áll

<i>Jövedelem tizedből és adókból</i>	<i>39142 akcse</i>
<i>ebből:</i>	
<i>kapu 95</i>	<i>4750 akcse</i>
<i>búza 600 kila</i>	<i>7200 akcse</i>
<i>kevert gabona 500 kila</i>	<i>3000 akcse</i>
<i>must 6000 pint</i>	<i>15000 akcse</i>
<i>báránytized 50 db</i>	<i>750 akcse</i>
<i>méhkastized</i>	<i>317 akcse</i>
<i>kender- és káposztatized</i>	<i>250 akcse</i>
<i>sertésadó</i>	<i>1000 akcse</i>
<i>vágóhídi adó</i>	<i>175 akcse</i>
<i>lentized</i>	<i>550 akcse</i>
<i>malmok, 10 kerék</i>	<i>500 akcse</i>

<i>tűzifa és szénadó</i>	1900 akcse
<i>gazdátlan javak és állatok jövedelme</i>	2000 akcse
<i>vásárpénz</i>	250 akcse
<i>büntetés pénz,</i>	
<i>menyasszony és hordóadó</i>	1500 akcse ¹⁷

A fennmaradt 1559. évi adatsor pedig a 98 régi családfő mellett már 68 új adófizetőt is kimutat.

Az még a torzított adatokból is érzékelhető, hogy a XVI. század közepén Patán elsődlegessé vált a bortermelés. Mahmud bin Aranid csalása következtében 1546-ban elenyészőnek tűnik a szőlőtermelés, alig van utána adó (50 pint, azaz 85 liter). Ezzel szemben a dézsmajegyzékek más képet tárnak elénk. 1549-ben a tizedet fizető 112 paraszti gazdaság közül hat volt csupán szántóművelő gazdaság, 76 pedig kizárólag szőlőművelő, harminc folytatott vegyes gazdálkodást.¹⁸ A 112 háztartás nagy többsége (62) zsellér, 28 pedig úgynevezett szegény (6 forintnál kevesebb értékű vagyonnal rendelkező) volt. 16 féltelkes jobbágy mellett hat gazdagparaszt család élt ekkor Patán. Jelentős súlyú tehát a zsellérség és a szegénység, mely fő tömegében, apró parcellákon élő, bortermelő szegényparaszt volt. Egy-egy zsellérkézen lévő szőlőparcellára átlagban csak rendkívül csekély borhozam esett: 103 liter. 1549-ben – mely egyébként rossz bortermő év volt – 36 ezer liter bort szűrt kerek értékben Pata népe. Ez a bortermés úgy oszlott meg a 106 bortermelő között, hogy 85 zsellér és szegény jobbágy termése csak 19700, a 15 féltelkes jobbágyé 7600 liter volt, míg a hat gazdagparaszt 8700 liter borterméssel zárta az évet.

1562-ben a török összeírások is valósabban hozzák a bortermelés mennyiségét. Ekkor a település lakói hatezer pint must után 15 ezer akcsét fizettek, ami a 97 háztartásra kivetett összes adó messze legjelentősebb tétele lett. 1578-ra a pataiak már 73 ezer litert szüreteltek. A gabonatermelés viszont 96 780 kilogrammról 83 540-re csökkent. Ennek legfőbb oka, hogy a 178 dézsmafizető gazdaságból kilenc volt csak szántóművelő parasztgazdaság, s 169 (95 százalék) kizárólag bortermeléssel, vagy azzal is foglalkozott. A folyamatosan gyarapodó népesség megoszlása ez évben: 70 zsellér, 65 szegény jobbágy, 28 féltelkes jobbágy és 15 gazdagparaszt. A jövedelmi eltérésekre jellemző, hogy míg a 62 kizárólagosan szőlőtermelő zsellérgazdaság átlagos évi bortermése csak 126 liter volt, addig a kilenc féltelkes jobbágyé már 693, a 15 gazdagparaszté pedig 1620 liter.¹⁹ A XVI. század második felét az agrártörténet kutatói a kedvező értékesítési körülmények, a jó konjunktúra korszakának jellemzik. A fenti adatok arra utalnak, hogy a szőlőre specializálódott mezővárosban, Gyöngyöspatán, elsősorban egy gazdagparaszti réteg volt az, amelyik számottevő mennyiségben adhatott el borterméséből.

E kor szőlőművelésére már tárgyi emlékek is utalnak. Szerencsés véletlen folytán a régészek²⁰ Előmályon megtaláltak egy XVI. század végén elrejtett vaseszköz készletet: egy szőlőmetsző kés, egy ágfűrész és egy pótfűrészlap, egy reszelő, egy vonókés, egy fogazott kapircs, juhnyíró olló, két fenőkő és egy kanalas fűrő. A szőlőhegyen napvilágra került nyolc szerszám többsége bizonyára a szőlőművelés, hordókészítés alkalmával lett volna szükséges a hajdani szerencsétlen sorsú tulajdonosának. Gazdaságtörténeti szempontból a leletegyüttesnek kétségtelenül a metszőkés a legfontosabb darabja. Néprajzi megfigyelések alapján megállapítható, hogy szőlőmetszőkésünk vágóélének az alsó egyenes élével tolv

17 Basbakanlık Osmanlı Arsivi, İstanbul. Tapu 1003.

18 OL. 9687.

19 OL. E. 159. 100. csomó

20 SZABÓ J. Győző 1982-1983. 135-186.

metszettek, a felső ívelt végével visszahúzva vágta. A kés baltájával a tőke elhalt részeit ütögették le. A készlet kapircsa is a metszés munkafolyamatához köthető: vele húzták el a tőkefej mellől a földet, tehát a metszést előkészítő, kisegítő munkaeszköz volt. A többi – a vonókés, a fűrés, a kanalas fűrő, a ráspoly – a kádármunkák elvégzésében nélkülözhetetlen. A néhai patai szőlősgazda tehát maga csinálhatta a hordókat, kádakat, csebreket. Az erdővel élő kapcsolata lehetővé teszi, az ágfűrész nyele ugyanis gímszarvas agancsából való házi készítmény. Juhait vagy a közös gyepen, vagy az erdei tisztásokon, cserjés hegyoldalakon legeltethette, ehhez kellett a gyapjúnyíró olló.

Az összeírások a törökkorban nem adnak tájékoztatást arról, hogy mennyi szarvasmarhát vagy lovat tartottak a településen. A szántók visszaszorulása azonban bizonyára az igaerő csökkenésével járt együtt. A középkorban meglehetősen juhtenyésztés (gyapjú, irha, hús, túró, vaj) olyan hanyatlást mutatott, hogy az 1576. évi dézsmafedéskor csak három patai parasztgazdaságban volt bárány.²¹ (Juhász István, Márton és Péter: összesen 225 darab.) Hét esztendő múlva ugyanezen három juhász családnak már csupán 160 darab báránya került dézsma alá, 1606-ban pedig csak 180 darabos szaporulatuk volt.²²

Eger elestét követően, az újabb háborús időszak következtében a lakosság növekedése Patán is visszaesett. 1598-ban csupán 79 dézsmafizető parasztgazdaságot tudtak összeírni, valamint felvettek további nyolc aratásból élő teljesen nincstelent is.²³

Főleg a bortermelés zuhanása szembeszökő. Az 1578. évi 73 ezer liter termés helyett ekkor hivatalosan csak 6300 litert szüreteltek (mindössze 45 szőlősgazdánál), míg az amúgy is elenyésző gabonatermelés a 22 évvel ezelőttinél a 60 százalékára esett vissza. Jól lemérhetőek a századvég általános elszegényedésének jelei. A patai társadalmon belül a csekély jövedelmű zsellérek számaránya 42-ről 57 százalékra emelkedett, a szegény jobbágyok aránya pedig több mint kétszeres emelkedést mutat (10,6-ról 24 százalékra). A gazdagparasztok aránya 8,4-ről 6,3 százalékra csökkent. A féltelkes jobbágyok száma nem változott Patán (1578-ban 10,6, 1598-ban pedig 12,6 százalék az arányuk).

A tizenöt éves hadjárás (1591-1606) és a romló gazdasági körülmények a patai egyházat is megviselték. 1610-ben azonban komoly engedélyezési eljárásokat követően a beszakadt

2. kép. Moharrem Bese hatvani török adószedő nyugtája Pata város 1072. évibefizetett adóiról (1662)

21 OL. 9687.

22 SUGÁR István 1966. 18.

23 LÉVÁRDY Ferenc 1984. 5.

boltozatú, oltáravesztei templomot sikerült újravakoltatni, cserepezni, melyről mind a mai napig egy latin nyelvű felirat tanúskodik a templom falán, melynek magyar fordítása: „*Ezt az Isten anyjának, Máriának szentelt templomot most újravakolták és cserepezték. Munkát Miklós és Kesköny Jakab derék templomatyák áldozatkészségéből. 1610. ok. 13.*”²⁴ Ezen szerény felirat valójában igen nagy munkát takar, a Kassára illetve Jászóra menekült patai főesperes helyett e két templomatyája járhatta ki a töröknél a helyreállítások engedélyezését. Újjáépítették az északi fal megerősítésével a boltozatot. A munkálatokat vélhetőleg dél-lengyelországi kőművesek végezték. A primitív, nehézkes bordák kivitelezése jelentősen eltér a déli hajó esztétikus bordáitól, de ne felejtjük el, hogy most a boltozatot a szerteszét heverő kövek újrahaznosításával kellett megoldani.

A boltozat beomlásakor a templom szárnyasoltárai is elpusztultak, csupán a kőből falazott oltárasztalok maradtak a helyükön. Amikor a falu plébánosa visszatért Jászóról, idegenből hívott pallérokkal hatalmas kőoltárt építtetett, az elpusztult szárnyasoltár formai indítást követve.²⁵ Ekkor állították a lengyel mesterek a magyar művészeti gyakorlatban teljesen egyedülálló Jessze-fa oltárt. A főoltár lényegében Jézus családfáját ábrázolja. A kő oltárasztalon középpontban fekszik a gyertyapadon Izai (Jessze, vagy ahogy a pataiak napjainkig nevezik: Jekse) életnagyságú szobra. Testéből hatalmas fa sarjad, annak ágai tojásdad alakban keretezik a Mária születését ábrázoló festményt. A fa ágain Jézus ószövetségi ősei (királyok és próféták, köztük Salamon és Dávid) ülnek, az összehajló ágak felett pedig Mária trónol, karján a kisdettel. A fa két oldalán egy-egy kandelábert tartó angyal áll, gyertyáik világítják meg a fatörzsön nyíló tabernákulumajtót. A nyolc méter magas Jessze-fa törzsén iratszaggok kígyóznak, az Énekek Énekéből vett idézetekkel.

A déli hajóban 1653-ban állították fel barokk ízlésnek megfelelően a Szent Mihály-oltárt, Király Mihály patai plébános áldozatkészségéből. (A plébános sírlapja, melyet jelenleg a szentélyben láthatunk, az 1960-as évek végén a helyreállítás során került elő.) Az oltár arkangyal képét keretező csavart oszlopok mellett az érényeket jelképező páncélruhás angyalok állnak, az oromzatot a Nap és a Hold felett trónoló, angalkóruossal körülvett Szentháromságot láthatjuk. 1669-ben készült el az azóta elpusztult templomi szószék. Szerencsére az 1881. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv részletesen leírja, hogy a négy evangélista és a négy egyházatya faragott képe díszítette. A szószék tetején Szent Mihály szobra helyezkedett el.²⁶

Csak némi változást eredményezett a mezőváros életében a reformáció. 1557-ben az addig teljesen katolikus helységben a megszaporodott reformátusoknak már volt saját lelkészük Palotai Pál prédikátor személyében, aki a hódoltság alatt is magyar földesúri védelem alatt állott, viszont a lakosság meghatározó, döntő része mindig megmaradt a katolikus hitben.²⁷

A megszállás évtizedei alatt a török sosem lakta a helységet, a népesség mindig magyar maradt. Folyamatosan változott, ingadozott ugyan a lakosság száma, a pestisjárványok, a hadjáratok, a nehéz terhek előli elbujdosás folytán, de számtalan ma is élő család őse már az 1500-as évek közepén lakta a várost. Például az 1549-es dézsmajegyzéken már szerepelnek a Czéh, Fazekas, Juhász, Kerekes, Kovács, Kun, Maka, Mácsár, Patai, Sinka, Sipos, Szabó családok.²⁸ 1576-ban felbukkantak a Balogh, Czudar, Dancs, Felföldi, Hegedűs, Jósa, Lados, Molnár, Nagy, Sőregi, Tóth, Török családok ősei, 1654-re megérkeztek a Harangozó és

24 LÉVÁRDY Ferenc 1984. 5.

25 LÉVÁRDY Ferenc 1984. 6.

26 DEVERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál 1978. 221.

27 HORVÁTH László 2001. 51.

28 BÁN Péter (Szerk.) 1988. 59-60.

3. kép. Jessze-oltár a templomban

Katona családok. A Berecz, Berényi, Farkas, Keskeny, Kis, Koncz, Racskó, Rácz, Szűcs, Varga nevek pedig gyakorlatilag minden adóajlajstromban olvashatók.²⁹

A XVII. század, a török hódoltság második korszaka, Gyöngyöspata számára is – Zrinyi Miklós szavaival élve – „a magyar romlásnak százada” volt. Úgy tűnik, hogy megtorpant a népesség növekedése, nem emelkedett a gazdasági teljesítőképeség, megváltoztak a katonai, politikai-közigazgatási körülmények. Eger eleste után az újonnan megszervezett egri vilájet fennhatóságába került Pata. Adóját most már a töröknek is kétféle fizette, a fejadót (dzsizjét) az új központnak Egerbe, a földesúri általányadót Budára. Hivatalos kérelem, ügyintézés esetén viszont a váci pénzügyi felügyelőség volt az illetékes, s ezzel lehet érzékeltetni azt a mókuskereket, melyben patai elődeink szaladgáltak 1600 után. A mindennapi nehézségek tükröcserepe az a 27 levél az egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratárában, mely forrás közelebb visz minket a mezőváros 1620-as éveinek gazdasági gondjaihoz.³⁰ A bonyolult levelezés annak emlékéért őrzi, hogy a török mennyire következtelen volt az adó kivetésében. Még Eger várának eleste évében (1596) 40 hányt írtak össze a törökök Patán, amely után 40 egységnyi fejadót kellett fizetni.³¹ Az ezt követő évtizedek viszont jelentős átalakulással jártak a mezőváros életében. Az 1606-ig tartó háborúskodás hatására a népesség erősen lecsökkent, 1622-ben a pestis is megtizedelte a lakókat, de továbbra is 40 adóegység után kellett adózniuk. Leveleikben folyamatosan azt kérték, hogy legalább felére szállítsák le Pata adóját, hisz míg a mezővárosban lassan nem élt annyi parasztcsalád, ahány háne után adózni tartoztak, addig máshol átlag öt családra esett egy egységnyi fejadó. (Kírvó példájuk Jászberény, ahol 70-80 parasztporta volt, ugyanakkor csak öt adóegységet fizettek.) Az egyik török hivatal aztán így dönt, a másik ellenkezőleg, a pataiak hol ide hordták az ajándékot, csengő aranyakat, hol amoda. 1623-ban előbb úgy tűnt, 28-ra is csökkenthető az adóegységek száma, végül ez 1625-ben 34 maradt, majd 1647-ben 29-re mérséklődött.³²

A kérelmek indoklása alapján valószínűsíthető, de nem lehet bizonyítottan kimutatni, hogy a lakosság tényleges létszámának a csökkenése, illetve általános elszegényedése állt a folyamat hátterében. Az adózás változását az új birtokos is befolyásolhatta. 1623-tól ugyanis az addigi közvetlen szultáni függés helyett átmenetileg a budai defterdár (pénz- és birtokügyekkel foglalkozó méltóság) szolgálati birtokává vált a település. A fennmaradt levelezés alapján egyértelműen nem dönthető el, meddig maradt Pata az ő kezében, de idővel visszatért a szultáni kincstár fennhatósága alá. Ez körülbelül 1665 táján történhetett, mert ekkortól ismét állandóan növelni akarta a török Pata adóját.³³

Nem meglepő hát, hogy Pata bírái gyakorta fordultak a különböző török előkelőségekhez igazságtalan, nyomasztó adóik ügyében. 1679-ben – kincstári birtok lévén ekkor a város – Pata egyenesen a török szultánhoz menesztett küldöttséget, mégpedig eredménnyel. IV. Mohamed Drinápolyban (Edirne) 1679. március 6-án kelt rendeletében megparancsolta a budai pasának, hogy Pata városában 900 kara gurusnál (forintnál) ne merészeljenek több adót behajtani, s emiatt a lakosokat zaklatni.³⁴ Adójukat pedig már a XVI. században megszokott módon, két részletben „Hizir napkor” (György napja, április 24-én) és „Kászim napkor” (Deme-ter napja, október 26-án) kellett fizetniük. Együttal megültotta a szultán, hogy a helység adóját a jövőben bérbe adják. Ennek az a magyarázata, hogy az adóbérlők – egyéni hasznuk nö-

29 OL. 9687.

30 Egri Érseki Főegyházmegyei Könyvtár Kéziratárában őrzött eredeti török iratok.

31 A háne török adóegységet, a XVI. században nagyjából egy parasztháztartásnak felelt meg, a következő évszázadban viszont ismeretlen számú, de több háztartást egyesített.

32 SZEDERKÉNYI Nándor 1891. III. 252.

33 Hegyi Klára kutatásai alapján

34 SUGÁR István 1966. 18.

velése érdekében - minden lehető eszközt megragadtak minél magasabb adó beszedésére. (A defterdár a forrás szerint nem 900, hanem 1500 forintot szedett be és egy részletben.)

A török iratokból kirajzolódó kedvezőtlen XVII. századi összképnek nem mondanak el- lent a magyar állami adóztatás céljából készült jegyzékek. A kamarai portális összeírások szerint a patai adóporták száma jelentősen visszaesett az 1680-as évekre.³⁵ A portaszámok viszonyítása végett három szomszédos település adatait is közlöm. (A képet torzítja, hogy a XVII. századra megváltozott a porta fogalma.)

Portaszámok néhány mátraaljai településen (1549-1682)

Év	Pata	Réde	Tarján	Püspöki
1549	20	5	–	–
1552	6	5	6	6
1554	21	6	9	6
1557	28	–	–	–
1564	28	6	15	8
1675	5	–	–	–
1682	5	–	–	–

Az 1672. évi, ugyancsak a kamara által készített dézsmajegyzék szerint 90 patai jobbágy volt képes gabonából, 54 szőlősgazda pedig borból terményfizetést fizetni. 1680-ban Almásy András gyöngyösi plébános bérelte az egyházi tizedet, aki viszont János fivérének adta tovább „albérletbe.”³⁶

A pataiaknak természetesen jó viszonyt kellett ápolni a magyar hatóságokkal is. E viszony nyilván nemcsak az összeírásokra és adóbehajtásra terjedt ki, illetve nemcsak a királyi és vármegyei hatóságokra. A nagyobb földesurak 1570-től enyingi Török Ferenc, majd 1606-tól a Nyáry család és leszármazottaik, illetve a beházasult Haller család tagjai, míg a mezőváros másik felét a Losonczyak után 1582-től Ungnád Kristóf, a XVII. század első felében pedig a gróf Forgách család bírta, pontosabban 1647-től zálogos birtokosként a szintén nagyhatalmú Koháryak.³⁷ (A Nyáry vagyon 1650 körül feldarabolódott Nyáry Miklós négy gyermeke között az úgynevezett négy línéára, illetve Nyáry Borbála révén a Haller részre.) 1693-ban a helység akkori 77 jobbágytelke 7 földesúr kezében volt: gróf Koháry Istváné 38, báró Haller Sámuelé 17, a „négy línéé”, azaz a Bossányi, Huszár, Repeczky és Sötér családoké öt-öt, Vay Ádámé pedig két telek. Pata a Koháryak révén a Felvidéken állomásozó magyar főkapitányok védelmét is élvezte a XVII. században. 1621-ben Bethlen Gábor a füleki várban, 1683-ban Thököly Imre a gácsi várban, majd a részben birtokos gróf Koháry István a szécsényi táborban, 1684-ben pedig Barkóczy Ferenc a párkányi táborban állított ki védlevelet Pata részére, sőt az utóbbi még fegyveres szolgálatra is felhívta a patai népet. Ezzel együtt is nagyon szerény eszközei lehettek a mezőváros vezetőinek a „két pogány közti” lavírozásra.³⁸

35 Az úgynevezett „porta” nem házat, vagy gazdaságot, hanem adókvetési egységet jelölt. A XVI. században egy porta = négy egész telek, vagyis négy ökörrrel szántó jobbágycsalád, vagy két ökörrrel szántó nyolc jobbágycsalád, vagy 16 zsellér.

36 SUGÁR István 1966. 20.

37 SZEDERKÉNYI Nándor III. 1891. 253.

38 Hegyi Klára kutatásai alapján

A török hatóságok alattvalói magatartást vártak el, így folyamatosan utasították a patai bírót, hogy haladéktalanul jelenteni tartoznak, ha idegen katonaság tanyázna területükön. Mikor jár el politikusan a bíró, ha jelenti a töröknek, hogy a Koháry földesúr embereivel a dézsmáért éppen megjelent, vagy ha azt elhallgatja? 1647-ben például Hüszejn hatvani kádi azért hurcolta meg Rákos Péter bírót, mert magyar „rablók” és katonák a településen áthajtottak török foglyokat és értékes holmikát zsákmányoltak egy bácskai szandzsákban tett portyázás után, s ezt úgymond, nem jelezték. Kiderült azonban a bíró ártatlansága, illetőleg az, hogy „a jelentést megtenni el nem mulasztották.”³⁹ Máskor a mindenre elszánt hajdúk ellen a pataiak éppen a török hatóságoktól reméltek segítséget. 1675-ben Saban budai defterdárnak a hatvani szandzsákbéghez írt leveléből megtudjuk, hogy „*Gyöngyöspata lakosai... hozzám jöttek és elmondották, hogy Rákóczi miatt félelemben vannak... Remélem, hogy amint ezen leveletem megkapja, a nevezett lakosokat, kedvemért kegyesen oltalmába fogja venni Rákóczi és hadai ellen. Ezen szegény emberek az útvonalon laknak és ezért félelemben vannak...*”⁴⁰

Néha viszont egész mellékes, megdöbbentő dolgokba is igyekeztek a törökök beleszólni. Így például az 1600-as években kemény büntetés terhe alatt megtiltották a patai szűcsöknek és szabóknak az akkor nagyon kedvelt „cifra ködmön” készítését. A keresztények számára egészen szokatlan alkalmi terhet jelentett az úgynevezett „vérdíj” megfizetése is. (Mindez persze visszavezethető a muszlim vallásjogra.) Eszerint a lakóhelyek köteleességévé tették az ott élő vagy arra járó emberek testi épségének a biztosítását. Ha valakit megöltek, és gyilkosa ismeretlen maradt, az adott helységnek kellett a vérdíjat megfizetnie. 1683-ban például Pata és Tarján között egy meggyilkolt zsidó hulláját fedezték fel a törökök. A pataiak – megfizetvén a kirótt vérdíjat – erről „cédulá”-t kaptak, amely szerint „*ez ügyben őket senki ne háborgassa.*” De volt eset a XVII. század második felében, hogy egy meggyilkolt ember teteje után kétszer is be akarta két magas rangú török személy hajtani a pataiakon a vérdíjat.⁴¹

Az 1680-as évekre a káosz a jellemző. Thököly kurucai, a hajdúk, a Bécs alól szállingózó vert török seregek, majd az ő üldözőik, kóborló császári zsoldosok felváltva sanyargatják a várost. Mindenki évekre előre és teljes összegben be akarta hajtani az adót, a Koháryak csak úgy kiszarolták a dézsmát német katonaság beszállásolásával, mint ahogy a török adószedők a túsok elvitelével. A legsötétebb idők jöttek el, most kapott értelmet „a két pogány között” kifejezés, s a két pogánynak még számtalan önkéntes segítőtje is akadt. Nem lehetett biztonságban senki, nem lehetett okos senki, egyszerűen csak túl kellett élni ezt az évtizedet.

Maga a felszabadulás majd olyan pusztulással és pusztítással járt, mint a hódoltsági legrosszabb évek. A rend már Bécs 1683. évi ostromát követően felbomlott. A visszahúzódtó törökök, de a fosztogató magyar hajdúk is óriási pusztítást végeztek. A török éra utolsó évében, 1685-ben, Heves vármegyei közgyűlés megállapítása alapján a Mátraalján jóformán csak két lakott település maradt, – Pata és Gyöngyös.⁴² A többi község elnéptelenedett, lakosai elpusztultak vagy elmenekültek. Mercy császári tábornok ennek ellenére a két lakott helytől még további 4500-4500 forintot zsarolt ki.⁴³ A jegyzőkönyvek arról szólnak, hogy „...a hegyek közé menekült családok százai veszték el éhségükben”. Az 1744-ben 80 esztendősen Harangozó Ferenc patai jobbágy így emlékezett erre a korra: „... *el annyira elpusztultván Pata Várossa Lakossai, hogy csak 30 házban maradtanak Gazdák ...*”⁴⁴ A fosztogató-

39 SZEDERKÉNYI Nándor 1891. 258.

40 Idézi HORVÁTH László 2001. 57.

41 SZEDERKÉNYI Nándor 1891. 253.

42 SOÓS Imre 1981.

43 SOÓS Imre 1981.

44 HML. Közgyűlési iratok 1687: 5. sz. Polgári perek 244.

kon, lezüllött katonákon kívül az összes átvonuló hadsereget élelmezni kényszerültek, a megtárolást elkerülendő. Sokszor még Szolnokra, Hatvanba, Egerbe is utánuk kellett szállítani a kenyeret, bort. 1685 és 1689 között a Patán átvonuló katonaság és a hajdúk összesen 174 880 forint kárt okoztak a lakosságnak.⁴⁵

Az egyik legmegrázóbb forrás a korból a beszédes című „*Mink patai elfogyott szegénység...*” kezdetű levél. „*Értjük, hogy kegyelmetek reánk akarja vetni a portákat. De az pusztulásunkra tekintve elfogytunk az sok hatalmas hajdúknak és katonáknak rajtunk regnálások végett. Kenyerünket mind elhordták, borainkat megitták, marháinkat elhajtották... Mostan is az török urainknak adósok vagyunk nekik tartozandó adókkal, egyetmással, borpénzekkel, minden dézsmabúzával. Ezért tartják Egerben siralmas rabságban, vasban és tömlőben szegény bíráinkat és esküdeinket ... A rettenetes súlyos kvártélyozás is elfogyasztott bennünket, az nem fizetés miatt bora sem maradván az szegénységnek. Csak úgy csellengünk, mint egy köpüben tíz méhecske, akinek csak el kell veszni. Ha Kegyelmetek az portázásbul, adózásból ki nem hagy, bizony elpusztulunk és semmivé leszünk.*”⁴⁶

A pusztulás persze viszonylagos. A sok száz – sokszor végleg – elpusztult településhez képest Pata elszegényedése, elnyomorodása nem volt olyan égbekiáltó. Még egy időre az is felmerült, hogy rendszeresen Pata városában ülésezzen a sokáig a törvényhatóságból is száműzött megyei közgyűlés. 1688. decemberében a közgyűlésen kimondatott: „*Isten kegyelméből és ő felsége győzelmes hadainak jóvoltából a megye területe a török uralomtól immár mentes lévén, van tehát hely hol a közgyűlések és törvényszékek biztonságban tarthatók, – ezért közgyűlési helyekül felváltva Gyöngyös, Pásztó és Pata városok tűzetenek ki.*”⁴⁷ A dolognak némileg szépséghibája, hogy Patán nyomát sem találtam a későbbieknek közgyűlésnek – leszámítva az 1709. évit, melyet a pestisjárvány miatt tétettek Patára.⁴⁸

A település kiszigerelése nem ért véget. Az újonnan felállított hivatalok költségeit kivetik a még lakott települések nyakára. A vármegye közgyűlése 1689-ben – a lakosság viszonylag nagy száma miatt –, 1300 forint porciót vettet ki Patára. (Csak viszonyításként közlöm, hogy ugyanekkor a benépesedő Solymos 250, Tarján 265, Oroszi 260, Abasár 433 forintot fizetett ki.)⁴⁹ Nem véletlen tehát az, hogy folyamatosan „villongás” kíséri az adóbehajtásokat Patán.

1692-ben még mindig a hadsereg pusztításai szabnak keretet az élet menetének. Ekkorra már gróf Koháry István, kihez ez évben a „*Patai lakosok fejenkint*” könyörögtek, megelégette a dolgot. Kiderült, nemcsak 20 német lovas katonát helyeztek ki teljes kvártélyra a városra decembertől, hanem további „*más közönséges németek is ily módon akartak discretioval kitelelni.*”⁵⁰

1696-ban ismét adóösszeírásból, az ez évi portaösszeírásból következtethetünk a település állapotára. 92 jobbágy és zsellérháztartást írtak ekkor össze Patán, ebből 37 gabonatermelő és szőlőművelő telkesgazda (4-12 köből földet használó), 24 a csak bortertermelő házas zsellér, míg 31 bortertermelő házatlan zsellér alkotta a mezőváros jobbágytársadalmát.⁵¹

Ekkoriban jelentős az új családok betelepődése. 1693-ban a Bodnár, Bognár, Boldog, Deme, Iványi, Kettős, Ludányi, Mészáros és Tekse család, majd 1702-ben a Bálint, Busa,

45 HORVÁTH László 2001. 58.

46 HML. Közgyűlési iratok 1686: 18. sz.

47 SZEDERKÉNYI Nándor IV. 1893. 4.

48 HORVÁTH László 2001. 61.

49 SUGÁR István 1966. 21.

50 SOÓS Imre 1975. 232.

51 A HML-ban másolatban megtalálható az OL. vonatkozó anyaga.

Hevér, Lőrinczi, Maróth, Rác, Takács és Tábi családok tűntek fel a forrásokban. A sokáig új betelepülőként emlegetett Berecz család azonban tősgyökeres, hisz őseiket már az első török adóösszeírásban megtalálhatjuk. Ami viszont a Berecz családban gyökeres változást eredményezett, hogy a Maka familia 1666. évi nemesítése után ők is armálist kaptak III. Károlytól 1714. március 4-én.⁵²

A bortermelő Patán a földesurak előszeretettel telepítettek le nemcsak telkekre ültetett jobbágyokat, hanem zselléreket is, ők főként a helység akkori peremén, az osztatlan gyepen, „pásztos helyen” építették fel lakásukat. A telkes jobbágyok számára pedig szántókat és réteket is biztosítottak. Így aztán a jobbágyvándorlás a minimálisra zsugorodott, mert a lakóház és a föld már véglegesen a mezővároshoz kötötte az új lakosokat. Az ő letelepedésükkel a XVIII. század elején Pata ősi központja – a Várhegy alatti, s a templom körüli részek – mellett benépesült a Tobán is.⁵³ Az 1690-es években a Haller család a hegyes-völgyes területi adottságok miatt román pásztorokat hívott Patára, de „*az Oláhok felszármaszván Patára mintegy három esztendeig itt laktanak, s innét elvénvén szállásokat, azon oláhok helyire magyar gazdák szállottak*” – emlékezett vissza egy 80 éves szemtanú 1744-ben.⁵⁴

A földesurak örömmel fogadták az új jobbágyokat, szükség is volt a dolgos kézre, csak hát nem volt mindegy, kinek a birtokrészen telepedtek meg. A régi telkiföldek hovatartozása egyértelmű volt, mindenki tudta kinek tartozik szolgáltatással, de akik azon kívül telepedtek házhelyekre, azok földesúri függése vitatható volt. Amíg lehetséges volt, a visszaszállingózó vagy az újonnan betelepülő jobbágy nem az elkülönített régi telkekre telepedett, hanem „...*az régi egész fundusokon kívül levő házhelyekre szállott, maga földesurát megszállásának idején maga választhatta, és az ki kit akart uralni, szabad volt véle annak részére építette az házát, sem egyik, sem másik rész nem háborgatta...*” Az 1744. évi tanúvallomások ötven év távlatából is megőrizték gróf Koháry ispánjának az erőszakosságát, aki a település ügynevezett siroki részére (a Nyári-örökösök területe) települt jobbágyokat erőszakkal áthajtotta, senkit nem engedett ott építeni. Viszont aki őt választotta földesurának, annak házhelyet adott, sokszor a házat kézsre építtette, s az egész telkes fundusokhoz elkülönözött földek, rétek is tartoztak.⁵⁵

A viszonylagos nyugalomnak köszönhetően 1701-ben már 183 felnőtt jobbágyférfi lakott a mezővárosban és 159 nő. Az éves bortermést 398 akóra becsülték, s igencsak szaporodott az állatállomány is, hisz a jobbágyok 366 tehenet, ökröt tartottak, s 148 egy éven felüli tinót. A lovak, csikók száma 35, a juh, kecske, bárány állomány 275 volt, míg sertésből, féléves süldőből 688-at írtak össze. A szemes termény nem kiugró, az őszi búza, kétszeres, rozs termését összesen 1524, a tavaszi árpát, zabot 826 kilogrammra becsülték.⁵⁶ A kifejezetten adózatás céljából készült összeírás talán nem mindenkit és nem minden javat jegyzett fel, ennek ellenére érzékelhető, hogy a település kezdett magához térni a fölszabadító háborúk okozta sokkból. A fellendülés azonban átmenetileg megtört a Rákóczi szabadságharc éveiben.

A XVIII. század első éveire Pata már mintegy 100-110 háztartásnak adott otthont, míg 1712-ben ismét csak 44 családot tudtak összeírni.⁵⁷ Az emberek nem annyira katonának távoztak a településről, hisz sokáig összesen két patai nevet őrzött az emlékezet, akik a

52 HORVÁTH László 2001. 59.

53 BOROVSZKY Samu 1909. 42.

54 SOÓS Imre 1981.

55 HORVÁTH László 2001. 60.

56 HML. Közgyűlési Iratok 1707. 103. sz. 1701. évi adóösszeírás

57 SUGÁR István 1966. 21.

4. kép. XVIII. századi rajz a templomról

ván a terhek enyhítésére írt beadványok, kérelmek, könyörgések száma is. Valószínűleg ezzel függ össze, hogy ismereteim szerint ekkor alkották meg először Pata hivatalos pecsétjét. Az 1710-ből származó ezüst pecsétnyomó réten futó vadászkuttyát ábrázol, amely a szájában nyilat tart, felette kereszt. Körirata: "Patha városa peccith 1710".⁶² Egyébként Pata városi jogállása is megerősített ezekben az években. Az 1715. évi összeírás szerint Heves és Külső-Szolnok vármegyében egy város (civitas) Eger, és hat mezőváros (oppidum) található: Pata, Gyöngyös, Pásztó, Hatvan, Szolnok és Túr, a 84 falu (possessio) mellett.⁶³

A fekete halál viszonylag kevésbé arathatott a mezővárosban, mert az 1715-ös országos összeírásban már 129 háztartást találunk, 50 jobbágycsaládét és 79 zsellérfamiliát, majd annak 1720-as javításakor már 162 jobbágy és zsellérháztartást vettek számba. 1735-ig bizonyosan tovább gyarapodtak (175 háztartás), az 1737. évi adójegyzék viszont – bizonyára hiányosan – csak 151 fizetőképes családfőt sorolt fel. Ezek alapján egyezres nagyságrendű

kurucok között, Bezerédy ezredében szolgáltak: Csizmadia János és Balogh János közvitéztekét.⁵⁸ A mostani kutatás eredményeként még 14 patai kuruc neve vált ismertté a Heves, Pest és Borsod vármegyék területéről kiállított Csajági huszárezredből. Féltszegei János, Kovács János és Víg Mihály a szabadságharc végéig szolgált, kilencen viszont megszöktek a táborból, ketten elesetek az ütközetekben.⁵⁹ A mezővárosra nagyobb terhet a kurucok apci táborozása jelentett 1709-ben, amikor többek között harminc kuruc és százhusz tatár lovast élelmeztek kényszerűségből.⁶⁰

Az 1708-ban kitört országos pestisjárvány eleinte elkerülhette Patát, mert 1709 október 3-án itt ült össze a megyei közgyűlés. A meghozott rendelkezések viszont már végrehajthatatlanok maradtak. Hiába rendelt a hadbiztos Egerbe 1902 kassai köből búzát, a ragály miatt még szállítóeszközöket, szekereket sem sikerült szerezni.⁶¹ Megszaporodhatott ezekben a napokban Patán a papírmunka, nőtt a tanács és a bíró felelősége, nyil-

58 HML. Közgyűlési Iratok 1707. 19. sz.

59 BÁNKÚTI Imre (Szerk.) 1996. 850.

60 HML. Közgyűlési Iratok 1707. 151. sz.

61 SZEDERKÉNYI Nándor 1893. IV. 119.

62 MM. Pol.-Közig. Gyűjtemény 91.2.1.

63 SZEDERKÉNYI Nándor 1893. IV. 162.

helyben lakó népességet feltételezhetünk az 1720-30-as években.⁶⁴ A betelepülés folyamata tehát nem állt meg. 1722-ben tűnt föl először az iratokban a Bódi, Gergely, Suhajda, Ármány (akkor Harmann, Hármány, Harmon) és a Kecskés família neve, majd 1725-ben már itt találjuk a Keskeny és Szerencsés családok őseit is. 1726-ban a Czinkóczyak, 1744-ben a Lengyel és Kőteles, 1773-ban a Babik, Balázs, Bernát, Grozman, Illés és Petrik család telepedett le. 1744-ben vert tanyát a Pazsiczky, mint Varga alias Paziczky, 1776-ban a Márkus família első tagja érkezett Patára.⁶⁵ Hogy melyik család pontosan mely községből érkezett, utólag nehéz lenne rekonstruálni, de az 1746. évi canonica visitatio kiemeli, hogy a lakosság kizárólag csak magyarul tud, valamint kivétel nélkül katolikus. Egyetlen egy lutheránus nemest sikerült összeírni birtokosként az egész határban.⁶⁶

Az 1720-as összeírók szerint a mezőváros földjei két nyomásra oszlottak, háromszori szántást igényeltek, s háromszoros termést biztosítottak mindösszesen, ha a vetőmagot leszámították. A szőlőtermesztésre inkább alkalmas volt a település elég mostoha határa. Összesen 728 kapás szőlőt műveltek, s az összeírók úgy számoltak, hogy egy kapás szőlőn átlag másfél akó bort lehetett termelni, vagyis a község bortermése nagyjából 1100 akó lehetett. Ez csaknem háromszorosa az 1701-ben jelzett mennyiségnek. Az állattartás további terjedését viszont korlátozta, hogy a határban legelőt nem jelöltek ki, egyedül az úgynevezett erdei legeltetés gyakorlata élt, s minden család négy állat (marha) erejéig vehette ezt igénybe, valamint a sertések makkoltatása is ingyenes volt a település határában.⁶⁷

A török hódoltság utáni években határozott telepítési politikát folytató zálogbirtokos Koháryaknak, majd 1724-től a birtokrészüket visszaváltó Forgáchoknak – bár csak Pata felével rendelkeztek – több jobbágyuk és zsellérük lett, mint a többi földesúrnak. A falu másik felének urai – nevezzük az egyszerűség kedvéért Haller-Nyáry famíliának – a közös földesuraságuk jóvedelmét a családi birtok arányában osztották fel egymás között: Haller-részt 50 százalék, a négy línea családját egyelőn megosztozva a másik 50 százalék illette meg. Évtizedek alatt azonban a földesurak öröklött birtokaránya a gyakorlatban eltolódott. Amíg ugyanis a Haller család nemigen törődött az ő birtokrészüknek benépesítésével, kellő fejlesztésével, addig a négy línea családjának telkeire egyre több ember telepedett le, akik az ő jobbágyaik és zselléreik lettek.⁶⁸

1744-re a Haller-jusson a jobbágyházak annyira megfogyatkoztak a rokonok előnyére, hogy kénytelen volt a közös földesuraság birtokközösségének felosztását kérni. Az osztályperrel végrehajtott újraosztás során egy-egy birtokrész számára kisorsolták az egyes házakat. A földesurak nem egy falurészt, egy-egy utcasort kaptak, hanem minden egyes családnak egymás közelében juttattak jobbágytelket, házat. Pata legjelentősebb földesura ettől függetlenül a XVIII. és XIX. században végig a Forgách família volt.⁶⁹

1724 után a házak a patai földbirtokosok szerint így oszlottak meg⁷⁰:

Földbirtokosok zsellérhely házzal	Egész jobbágytelek házzal	Pástos
Forgách család	62	48
Haller-Nyári família	44	30
Összesen	106	78

64 HML. Másolatban őrzött adóügyi anyagai

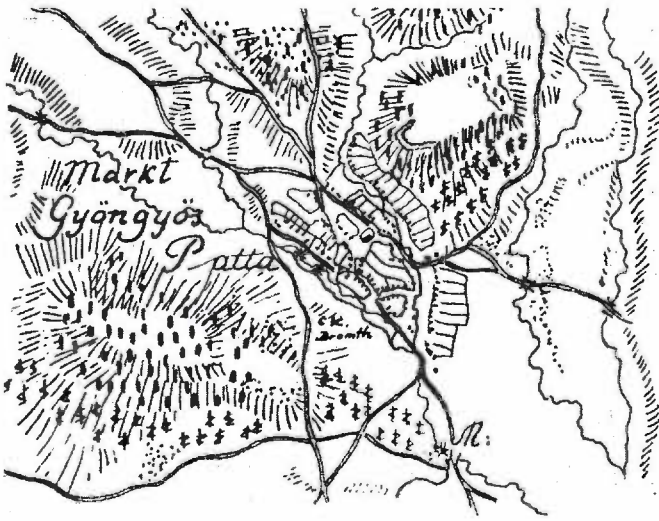
65 HORVÁTH László 2001. 62.

66 KOVÁCS Béla

67 SOÓS Imre 1981.

A patai földesurak a XVIII. században nem évenként osztották ki a földet a jobbágyoknak, zselléreknek, hanem itt szilárd telekrendszerhez tartozó, egyforma, közel arányos kiterjedésű szántóföldet, rétet kaptak a lakosok, akik még frissen irtott földeket is használtak.⁷¹

A jobbágyok helyzete igen változó volt. Nemcsak az alapján differenciálódtak, hogy a Koháry(Forgách)-féle vagy a Haller-Nyári birtokrészre települtek, hanem az alapján is, hogy egész telket (fundust) bírtak, illetve pástos (osztatlan zsellér) házhelyet. 1770-ben, az úrbérendezés előtt a földesurak száma tovább gyarapodott: Forgách, Haller, Orczy, Tarródy, Niházy, Almásy, Marsovszky, Józsa családok birtokoltak földet a mezővárosban. Forgách Miklós jobbágyai az 1766. évi szerződés alapján 540 forinttal, Forgách János jobbágyai 260 forinttal megváltották a füstpénzt, a „konyhára valót”, a robot egy részét, a többi földesúr továbbra is telkenként egy-négy forint füstpénzt, húsz-ötven darab tojást, négy csirkét, egy icce vaját, kilencedet és robotot igényeltek.⁷²

5. kép. Pata első katonai felvétele (1784)

A megszabott járadék-szolgáltatásra kötelezett, telki földdel, réttel bíró jobbággal szemben a pástos zsellér függetlenebbnek, szabadabbnak, inkább a maga urának látszott. Leginkább ők láttak neki Pata erdős-hegyes határában irtásföldek létesítésének. Különös vonzereje volt, hogy addig terméketlen, haszontalan földet tettek termővé, így nem terheltek őket a jobbágytelek kötelezettségei. Az irtásföldek nagysága 2-20 hold között mozgott. A nehéz, izzadságos munkával, bozótól, cserjétől megtisztított, feltört talaj csak évek után – gyakorta csak öt év

múlva – hozta meg a befektetett munka utáni hasznot. Így érthető az az elkeseredés, mellyel 1755 után találkozhatunk, mikor is a földesurak a saját tulajdonukba vonták a már termővé tett irtásokat, s más jobbágyok, új lakosok letelepítésére használták föl. „Akik nem kaptak a nehéz munkán, akik semmit sem irtottak, akik idegenből szolgálatra hozzánk jöttek, s azután lakóul itten maradtak, vagy mint jövevények helységünkben megtelepedtek, s csak másra távván szájokat. Most irtásföldjeink ezeknek a heverőknek jutottak, s így nékiünk is hasonlónak költetik lenniünk.”⁷³

68 HML. Közgyűlési Iratok. Polgári perek 244.

69 SUGÁR István 1966. 22.

70 SOÓS Imre 1975. 234.

71 HORVÁTH László 2001. 63.

72 SOÓS Imre 1975. 233.

73 HML. Közgyűlési Iratok 1755. 212. sz.

Részen az írtások létesítéséhez is kapcsolódott, de azoktól függetlenül is előrehaladt a szőlők telepítése a XVIII. században. Pata története során legalább ötszáz éven keresztül egyébként is a szőlő és a bor volt az a tényező, mely a település lehetőségeit, sikerét vagy kudarcát, jólétét és gazdagságát meghatározta. A mezőváros történetében a borkultúra szerepét egyszerűen nem lehet túlhangsúlyozni. A szőlőmonokultúra egyre erősödött a hódoltsági időszakban, a korábban idézett török defterek és dézsmáösszeírások a gabonatermesztés és az állattenyésztés lassú elsorvadásának a tanúi.⁷⁴

A szőlőtermesztés helyi jelentőségét jól mutatja, hogy a XVI. század végétől az egész térségben elterjedve patai nevűként emlegetik a budai iccét, pintet, illetve a 16 iccés, 8 pintes gyöngyösi (kassai) borköbölt. A patai icce 0,7889 liter űrtartalmat takart, s két patai icce tett egy patai pintet, azután nyolc patai pint volt a patai borköből, mely a maga 12,62 literes űrtartalmával a legnagyobb patai bormértékegységnek bizonyult. Nem lehet véletlen, hogy a bormércék közül is főleg a kisebb, vélhetőleg a gyakorlatban szinte naponta használt egységek érdemeltek helyi elnevezést is. Ezek ugyanis akkoriban nemcsak a borkimérés, a kocsmálás mértékei, de egyúttal ivóedények, méretre faragott fakupák is voltak. A rendszer végpontján a nagyobb mértékegységek álltak. Patán is átvették és használták a szomszédos gyöngyösi mértékeket, melyek az egész régióban gyakorlatban voltak. Ezzel nyilván a távolsági kereskedelemben elterjedt, egyébként a Habsburg kormányzat (a Szepesi Kamara) előírásainak is megfelelő mértékrendszert követték. Négy patai borköből adta ki a gyöngyösi akót (50,48 liter), s három ilyen – másutt bécsiként ismert – akóból, vagy ha úgy tetszik 12 köből (192 patai iccéből vagy 96 patai pintből) állt az egyébként 151,44 literes gyöngyösi hordó, mely többszáz éven keresztül a térség távolsági borkereskedelmének bevált mértékegysége volt.⁷⁵

A török idők elmúltával a jobbágyi terhek ellen való legjobb védekezésnek továbbra is az irtványföldön való szőlőtelepítés tűnt, egészen 1848-ig a szőlő volt a legelőnyösebb művelési ág a jobbágyok számára. A szőlőterületek nagyságának fejlődése a XVIII. század közepén vett erőteljesebb ütemet a békeidők beköszöntével, a lakosság nagyobb mérvű letelepedése, szaporodása nyomán. Amíg 1743-ban a „négy lineáris uraság” jobbágyainak csak 358 kapás szőlőterülete volt, addig tíz év múlva már az ő birtokrészükön dézsmált szőlők területe 478 kapásra, azaz 33 százalékkal növekedett.⁷⁶

Az új szőlők telepítését általában mindig a jobbágyok kezdeményezték, hiszen nem volt könnyű vállalkozás és hozzáértést kívánt. Ha korábbi feltöretlen legelőn, illetve irtványon szőlő telepítésére engedélyt nyertek, az úgynevezett bordézsmá – elvileg a kilenced – már alku tárgya volt, sokszor szabályos szerződésre léptek a földesurukkal. Ilyen dézsmás szőlők telepítését kezdeményezték például a Havas erdőben 1765 körül, Marsovszky és Rakovszky földesurak kiírtott erdejének helyén. A mezőváros teljes határában öt évvel később ismerjük a teljes szőlőterületeket: ekkor nyolc szőlőhegyen összesen 1382 kapás szőlőt műveltek a patai gazdák.⁷⁷ (A kapás speciális földmértéke a szőlő területeknek: egy kapás az egy ember által egy nap alatt bekapálható szőlőterület. Ez körülbelül 1000 négyzetmétert jelentett.)

A XVIII. századi két nagy földesúri birtoktest közül a szőlőterületek a gróf Forgách család részén voltak jelentősebbek, 689 kapásra terjedtek ki.

74 HORVÁTH László 2001. 117.

75 BOGDÁN István 1991.

76 HORVÁTH László 2001. 119.

77 BODNÁR László 1985. 68-69.

A gyöngyöspatai szőlők területi megoszlása 1770-ben⁷⁸

Szőlőhegy neve (kapás)	Gazdák száma	Szőlőterület
Halmaj	44	175
Előmály	49	159
Vármege	83	378
Fajzat-út	67	275
Gereg	60	242
Geregfeje	14	24
Aczélos	20	44
Újhegy	24	55

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés után mind a szőlőterület, mind a szőlőművelők száma még tovább nőtt. 1770 és 1789 között telepítették az első szőlőket a Szent Tamás és a Póc nevű hegyeken. 1782 és 1792 között a szőlőbirtokos jobbágyok és zsellérek száma 348-ról 402-re, 15 százalékkal emelkedett.⁷⁹ A kutatások kidomborították a szőlő igen kedvező jövedelmezőségét. A termelés eredményességének és a kor piaci helyzetének figyelembevételével kijelenthetjük, hogy egy egészeltes gabonatermelő jobbágygazdaság tiszta jövedelme nagyjából 1800 négyzögöl szőlő bevételének felel meg.⁸⁰

A bortermelés fejlődése a XVIII. század végén⁸¹

Év	Dézsmafizető termelők száma	Termelt bor mennyisége (hl)
1782	348	542
1783	345	1146
1784	355	903
1785	362	592
1786	384	520
1787	369	507
1788	362	572
1789	392	457
1790	401	1657

1804-ben a szőlőtermelők nem kis része, egynegyede csak kevés szőlőterületet művelt, ennek következtében nekik vagy egyáltalán semmi, vagy csak 62 liternél kevesebb boruk termett. Közülük kerültek ki a majorsági cselédek és a napszámosok. A termelők 37 százalékanak azévi hozama 60 és 310 liter között mozgott. Ebbe a kategóriába a zsellérek és a szegényebb jobbágyok tartoztak. A gazdák 34 százaléka jelentősebb mennyiségű, 311-940

78 HORVÁTH László 2001. 120.

79 BODNÁR László 1985. 70.

80 HORVÁTH László 2001. 120.

81 SUGÁR István 1966. 27.

liter bort termelt. Négy százalékot tettek ki azok a vagyonosabb gazdák, akik 941 és 1880 liter közötti bormennyiséget szüreteltek. E gazdagparaszток dézsmás szőlője nagyrészt a Geregen és az Előmályon feküdt.⁸²

A szőlőtermelők száma és a termelt bor mennyiségi aránya alapján 1800 táján a Vármege és a Nagy-Gereg nevű szőlőhegynek volt meghatározó szerepe. A fajzat-úti hegy 1770-ben még kiterjedt szőlői ekkorra előregedhettek, mert a gazdák száma és a termelés egyaránt visszaesett. Viszont a Halmajon a szőlőkultúra éppen ezután, főként csak a XIX. században lendült fel.⁸³

A patai szőlőhegyeket – mint minden hazai borvidéken – hagyományosan földhányással, kőgáttal vagy tövisgáttal kerítették. Míg ezekkel a legelő állatoktól védték legértékesebb terméküket, ugyanakkor az egyes tulajdonosok területeit is „széles borozdával” választották el egymástól. A szőlők alsó részébe, „lábjába” gyümölcsfákat ültettek, a filoxéravész előtt a cseresznye, meggy, dió és körte volt különösen kedvelt.⁸⁴

A török idők következményeként részleges, de jelentős fajtaváltás történt. A középkori fehérszőlő-kultúra mellé, annak XVIII. századi átalakulása mellett, mind fontosabbá vált a vörös bor, az úgynevezett török szőlő balkáni eredetű kultúrája, illetve annak helyi, belső fejlődésű változata. Mindkét patai szőlőkultúra inkább mennyiségi jellegű volt, savakban gazdag, jól szállítható árubort adott.⁸⁵

Az itteni szőlőhegyeken a fehér és vörös fajtájú tőkét külön dűlőkbe ültették a majorsági gazdaságokban, de a jobbágyok használta irtásterületeken is. A meghatározó fehér fajtacsoport a lisztes fehér („fehér szőlő”, „gyöngyösi fehér”) volt, a vörös bort adók közül pedig a kadarka („török szőlő”) és a csóka szőlő. Emellett jelentősebb területen termelt a határban még a juhfark és a margit szőlő, mely valószínűleg a mézesfehér helyi népi neve lehetett.⁸⁶ A „keves fajra fogott” patai szőlőkben a művelés technikájában is különbségek voltak. A fehér szőlőket sortalanul ültették, kezdetleges bakművelésben részesítették hosszú csapos metszéssel, néha karikás szálvesszőzéssel. Ezzel szemben a vörös szőlőket sorba ültették, s a fejművelésű tőkét rövid csapra metsztették. A fehér, téli metszésű tőkét nem fedték földdel, tavasszal viszont felkarózták és sásfüvel megkötötték. A vörös szőlőket tavasszal metsztették, s a karózatlan tőkét nem kellett megkötözni. A karónál nem a most használatosra kell gondolni. Általában az erdő szélén vágtak, törtek néhány rakattya vagy galagonya botot. A filoxéra után terjedt el a maihoz hasonló karózás, ekkor pedig a karók tömegesen Erdélyből vagy Galíciából érkeztek.⁸⁷

A szőlőműves eszközök is átalakultak. A XVII. századtól a „meccőkés” balta nélküli formája volt az uralkodó, amolyan kiegészítő szerszámként a „csákánykapa” volt használatban. A néprajzi irodalom ezt az eszközeget az egész Mátraaljára vonatkozóan „vargakés” és „gyökerező kapa” néven ismertette, kiegészítve a balta nélküli, szőlőszedő szerepű „kisvargá”-val. A XIX. századtól a szerszámokat leginkább a helybeli cigánykovács készítette.⁸⁸

A trágyázás hamarabb meghonosodott, mint a szántóföldeken. „Minden tőhöz tettünk egy ősszmaréknyit, aztán az erő levitte a gyökereig.” Legszívesebben a marhatrágyát használták, de ennek híján a disznó- és lótrágya is felhasználásra került. A XIX. században már gya-

82 SUGÁR István 1966. 28.

83 HORVÁTH László 2001. 121.

84 KECSKÉS Péter é.n.

85 HORVÁTH László 1999.

86 HORVÁTH László 1999.

87 KECSKÉS Péter é.n.

88 KECSKÉS Péter 1999. 18-19.

korlatilag minden szőlőben volt egy „gunyhó”, ahol sokszor kint is aludtak, a szüret közeledtével valósággal kint is laktak. Egyosztatú, saras vályogfalú építmény volt ez, tetején zsuppal, körül fazsindellyel. A még igénytelenebbek egyszerűen csak venyigéből készültek. A kémény és ablak nélküli gunyhók egyik oldalán a „sutuk” (középszerű szőlőprések) és a kádak álltak, a másikon a hordók. Általában középen, egy kis gödörben égett a tűz, a sarokban egy-két fekhely. Cserépfazékban melegítették az ételt. Itt „sutultak”, itt forrt ki a bor. Érdekes módon a szőlőt sohasem taposták, mindig a „dömöszkölővel” törték össze. A szájhagyomány számon tartotta a szőlőhegyi „dézsmaszék” meglétét, de pontos helyét beazonosítani már sehol sem sikerült.⁸⁹

A pincék szervesen kapcsolódnak a település szerkezetéhez. Néhány központi fekvésű gazda-, illetve nemesi háznál kőboltozatos vagy vajt pince épült („házi pince”), de a borok nagy részét a mezőváros „négy sarkában” kialakított, andezittufába vagy homokfalba vajt, illetve épített „tornácós” vagy „gádoros” lyukpincékben tárolták, melyek egymás mellett vagy fölött utcaszerű pincesorokat alkottak. Összeírásuk nem maradt fenn, de Kecskés Péter kutatása alapján tudjuk, hogy négy pincerendszer formálódott ki: vári pincék (140 pince), pipishegyi pincék (100), kecskekői pincék (90) és alszögi pincék (70).⁹⁰

A négy pincecsoport közül a legújabb alszögi is a XVIII. századi építési hagyományt követte, pedig ezek legtöbbje már a XIX. század második harmadában készült, szűcsi, tári kőből. Talán nem meglepő, hogy az emlékezet szűcsi, solymosi és tári kőműveseket tart számon építőként. Az eredetileg épület nélküli lyukpincék sora a Váralján található. A hegy felé lejtős, nagyjából dongaboltozatos kiképzésű, „csákánnyal vajt”, folyosós pincékben egy sor hordót tudtak elhelyezni. Bejáratukat „szárazon rakott” és kiékelte hordalékkőből alakították, s azt kétoldalt a további pincék felé támfallal erősítették meg. Az ilyen „szellérpincék” száma korábban lényegesen több lehetett.⁹¹

Ahogy az egész országban, úgy itt is jelentősen módosította a jobbágyok helyzetét Mária Terézia urbérrendezése. A rendelet nem hozta feltétlen jobb helyzetbe a jobbágyokat, de maga a tény, hogy meghatározta a jobbágytelek belső és külső tartozékait, rögzítésre kerültek kötelezettségeik, egyfajta konkrét írott szerződés készült, önmagában előrelépést jelentett.⁹² Pata jól benépesült település volt, jelentős telki állományon kívüli – tehát jogilag majorsági – irtásfölddel, ezért már a rendezés pillanatában növekedett a zsellérek száma. Míg előtte 195 telkes jobbágyot s mindössze 22 zsellért írtak össze, addig a rendezés után a 139 telkesgazda mellett már 78 lett a zsellérek száma. Ez annak nyomán következett be, hogy az 1771. január 24-én kelt urbárium a község határát II. osztályúnak – azaz meglehetősen jónak – minősítette, egy egész teleknek 28 hold szántót és 10 kaszás rétet vett, s ennek, illetve a bevallásoknak az alapján 70 és 3/4 telket állapított meg a mezővárosban. A folyamat végpontján, 1851-ben már csak 119 telkesjobbágy találtatott Patán, viszont 160 lett a zsellérháztartások száma.

89 HORVÁTH László 2001. 123.

90 KECSKÉS Péter 1975. Kézirat. ENA/12455.

91 BAKÓ Ferenc 1997. 105-138.

92 HML. IV-1/h/2. Gyöngyöspata urbárium (1771)

A telkes jobbágys és zsellérek megoszlása 1771-ben

Földbirtokos neve	Jobbágy			Zsellér	
	Egésztelkes	féltelkes	¼ telkes	¼ házas	Házatlan
Gróf Forgách Miklós	-	36	-	23	2
Gróf Forgách János	-	36	-	21	2
Báró Haller Sámuel	-	35	-	16	-
Báró Orczy Lőrinc	4	5	-	3	-
Báró Orczy Sándor	-	2	-	1	-
Tarródy József	3	3	-	-	-
Mikháziné	-	2	3	3	-
Almásy László	-	3	-	2	-
Marsovszky László	-	-	3	1	-
Rakovszky György	-	-	4	-	-
Józsa Ferenc	-	-	2	-	-
Józsa Mihály	-	-	-	2 nyolcad telek	-
Összesen	7	124	6	74 + 2	4

Az úrbérrendezés alapján minden jobbágy és házas zsellér évi egy forint „census”-t fizetett a földesuraknak. A „konyhára valót” természetben, évente egy icce vaját, 12 darab tojást, két-két darab csirkét és kappant kellett adnia. A robotkötelezettség keretében hetente egy napon „két marhával maga szekerével, szántáskor mindazonáltal négy marhával, maga boronájával, s ekével Uraságnak dolgozni tartoznak napkeltétől-napnyugtáig”. Ez évi 52 igásnapot jelentett, amit hetente két napi „kézi szolgálatra” lehetett átváltoztatni. Négy egésztelek összefogva évente egyszer négyökrös szekérral úgynevezett hosszúfuvart adott. A gabona, kender és len, valamint a bor termeléséből kilenced járt a földesúrnak.

A rendezés természetesen Patán fölírta a kedélyeket, számtalan panasza érkezett a rossz, gyenge minőségű helyen kimért szántókra. Marsovszky László pedig a Havas erdő nevű területen a jobbágys által öt éve telepített szőlőket próbálta a rendezés ürügyén megkaparintani.⁹³ A patai lakosok még 1787-ben is elárasztották kérelmező leveleikkel II. József hivatalait, és új kimérést kértek, mert az úrbérrendezés után szerintük kevesebb a földjük, s több a robotjuk, mint annak előtte.⁹⁴

Saját kezelésű földesúri allódiurnról az első adat annak kapcsán maradt fenn, hogy Haller Sámuel generális a halálakor súlyos adósságokat hagyott hátra, s Antónia lányának, Brudern Józsefnének negyvenezer forint kölcsönt kellett felvennie. Ebből kifolyólag mérették föl birtokait 1781 és 1783 között Amoni Péter országos földmérővel. Majorsági szántóföldje 1200 négyszögölével összesen 358 holdnyi volt, két nyomásban, amelyhez még urasági rétek és jelentős erdőterület tartozott. Féltelkes jobbágya 26, zsellérré viszont 35 volt. Két patai pincéjének egyike kőbe vájt volt, a másik boltozott a juhászházban. Itt is mérték bort, de saját korcsmájukban is. Ez a kocsmá azonos lehetett a Szurdok völgyében lévő Szurdok csárdával, ahol három szobán kívül fürdőt is említenek külön kádakkal, melegítéssel.⁹⁵

93 HORVÁTH László 2001. 123.

94 KECSKÉS Péter 1975. Kézirat. ENA/12455.

95 CSIFFÁRY Gergely 1999. 52-63.

6. kép. Nepomuki Szt. János szobra a hídon

ban, hogy az urbáriumban rögzített szolgáltatásokat még nagyon sokáig a teljes telekszám után szedjék. Az „elkopott” öt és háromnegyed házhely utáni úrbéri föld kiadása a határbeli erőzóra hivatkozva sohasem történt meg, sőt ezeket a földeket véglegesen megsemmisítettnek mondták ki.⁹⁶

1839-ben gróf Forgáchné indította a jobbágyok ellen úrbéri pert, melyben hiába merült fel ismét a hiányzó 5 3/4 telek visszaállításának kérdése. Ezúttal a jobbágyság még nem kérte a legelő elkülönözését mondván, hogy nem annyira marhatenyésztésből és gabonatermelésből, hanem inkább bortermelésből éltek. Ennek ellenére az úriszék 1846-ban telkenként tíz hold legelőt ítelt meg, de az elkülönözést 1848-ig nem tudták végrehajtani.⁹⁷ A szűkös telekhatárok miatt jelentős gazdagparaszti réteg nem tudott kialakulni Patán, még akik nemeslevélhez jutottak közülük, azok is jobbágyi, zselléri körülmények között éltek.

96 HORVÁTH László 2001. 69.

97 KOVÁCS Béla 1991. 89.

98 SOÓS Imre 1975. 235.

99 SOÓS Imre 1975. 235.

A majorsági művelés általános előretörését mutatta, hogy 1788-ban B. Haller Antónia már 436 hold allodiális szántóval rendelkezett, a három Forgách gróf összesen 781, további hét közbirtokos együtt 127 katasztrális hold kiterjedésű majorszántót üzemeltetett.⁹⁶

Miközben a lakosság száma folyamatosan nőtt (1771-ben mintegy 1200 fő, 1785: 1688, 1828: 2138, s 1850: 2438)⁹⁷, az alatt az urbáriumban rögzített 70 és 3/4 teleknyi jobbágyföld a majorosítás következtében 1830-as évek végére 65 telekre csökkent. Törvényszerűen váltak mind többen zselléreké.

A jobbágyok persze akár peres úton is igyekeztek földjeiket, megélhetésüket védelmezni. Állították, hogy „a jobbágyi kézről majorsági birtokká történt bevonás” a telekszám visszaesésének az előidézője. A földesurak ezzel szemben azt bizonyították, hogy „a határ elárkosodván a jobbágytelki illetmények általában használhatatlanok lettek”, vagyis hogy az erőzió az oka a jobbágyi területek csökkenésének. Ez persze nem gátolta őket ab-

Az 1831. évi kolerajárvány miatt „nagy volt ezen esztendőben a halandóság” Gyöngyöspatán, és hogy ez milyen riadalmat váltott ki a lelkekben, arról naplójában igen érzékletesen, szép magyarsággal írt a település plébánosa, Grieger Ferenc¹⁰⁰:

Századok allig szüülhetnek több szerencsétlenségeket, mostohább eseteket, rémitőbb történeteket, mint e mostani 1830 és 1831 esztendők... A felséges Istennek sz. keze nagyon meg nehezedett rajtunk. A világ s abban minnyájunk elfajultságának igazságos büntetéseül újabb szomoruaak, újabb és rémitőbb veszélyek lebegenek már fejünk felett. ... Egy eddig hazánkban, de még Európában is ösméretlen mirigy Nyavalya köszönt be a folyó 1831-dik Esztendő Junius Holdnapjában Édes Magyar Hazánkba eze cserencsétlen nevezett alatt cholera... Gyors lépésekkel a faluk városok elzárattak, hogy szabad közösülés ne légyen. Különösen Szolnok, Poroszló és Heves várossa erős őrizet alá tétettek, hogy azokbul egy lelket sem bocsájtának ki. De egyéb becsületes helyeken is mindenütt vasvillás emberek álnak, s egyik helybiül a másba nem eresztenek, hacsak passussa nincs, hogy egészséges helyről jön. Én magam a napokba Gyöngyösön keresztül Detkre menvén, sőt tegnap Tarjában, passust vittem magammal, s ugy bocsájtattam utnak. A Passusomat örök örök emlékezetre a Patai Archivumba be is tettem.

A mi szorosan Pata Városát illeti: Mik sem voltunk okosabbak azoknál ha gyávábak nem voltunk.- Mi mihelyst Gyöngyösön ki ütött és Tarjában a nyavalya, azonnal el zártuk egy mástul magunkat ugy hogy a madár-is tsak fejünk felett mehetett el, de köztünk nem.- eleinte 100 ember is strázsált fő kép éjszaka, de lassan lassan a nép is kedvetlenedvén, zugolodván is mert le sem arathatta kevés termését, sem nem dolgozhatott a strázsák száma kevesebre vétetett ugy hogy nappal a Gyöngyös fele való uton lévő második hídánál vagy is a Györki völgynél volt mindennap három vasvillás strázsza, itt pedig a kápolnánál szinte három, ezeknek köteleessé volt minden emberrel gorombáskodni, sem Urát sem Papját sem Tisztját sehová sem bocsájtani, e mellett minthogy vas-villájok hegyénél tovább gondolkodni nem tudtak, mi természetesebb következés mint az hogy látván ezen pór Nép most magát annyira meg hatalmazva lenni, el bizta magát benne, s már olyanokrul kezdett álmodozni, hogy ő Urának nem engedelmeskedik, dézsmát nem ad, szolgálattára nem megy – s ezekből állott egész nap a Strázsza Urak között a discurs.-

Ez így tartott September elejéig, a midőn is minek-utána mindenütt szabad járás volt, mi meg is jártuk a bolondját (: azért mert egy nyúl-szivű Szolga Biró ekkor így akarta mi oly szorosan zárkoztunk, mint Cholera elején, végre jött a Consilium parantolattya, hogy mindenutak szabadítassanak fel, ugy mi is nagy nehezen fel szabadultunk s Patán a szabad keresztül járás meg nyílt mint mondám September elején, híjába esvén ekkor annyi száz meg száz emberek el henyélt napja, annyi éjszakázása.-

Ezen strázsák és szoros fel vigyázások következésébe kétségkivül más bajunk is volt. Lakossainknak nagyobb része ezen időben az Al-földön volt aratáson, a honnét is részt szerént az ott uralkodó nyavalya félelméből, rész szerént dolgaitak el veezván haza jöttek. – Ezek még az uton el fogattak, s a Szent Háromság kápolnájánál lévő kertbe utasítottak Contumaciát tartani per 10. 15 nap is a ki minő helyről jött- ezek dologtalanul ott töltötték a leg drágább időbe és pedig dolog időbe a ki rendelt napokat, pedig voltak egyszerre 75-en is. a mi fájdalmasabb azt lehet mondani hogy éhen szomjan, mert némellyek kaptak ugyan onnan hazulrul enni és innya de a szegényebbeknek a házoknál sem lévén egy harapás kenyér is, most sem dolgozhatván, koplalás volt a részek s éhen halás is lett volna ha

100 Grieger Ferentz Patai Plébánus feljegyzései az 1822-1838 közötti évekből. Az 1742-ben megnyitott Proth. Lieber Patensis Cong. Sancti Patris Francisci... jegyzőkönyv üresen hagyott lapjain olvasható.

közösen nem segítették volna, de hol egyik hol másik Uraság meg a Váras is meg a melyküinktől mi telhetett úgy tartogattuk őket egy egy juhot kenyeret bort küldözgetvén, de mind e mellett is szűk volt a kosztyok szegényeknek. - s most is lehet és mindég tsudálni, hogy annyi békességes türéssel bírtak, hogy magokat ki nem törték – de a melyre már minden esetre készen lettek volna, ha mi a segedelemmel késtünk volna. - de így csak el mulatták magukat, hol tántzoltak, hol énekeltek, hol gyermeki játékokat jádzottak – a mi eszekbe jutott.

Ezen Contumacialis helyen mutatta magát leg először Patán a Cholera, Augustus 5-dikén a midőn Kovács Istvány fiatal ember Árok-Szállásárul haza jövé, ugyan csak a Srázsák által azon kertbe vitetett. - A többiek mindjárt ki mutattak néki egy félre helyet, a hol a szegény el fáradt, de gyéb eránt is beteges ember azonnal lefeküdt s más nap hason feküdvé halva tanálatott. Mi volt természeteseb mint az ebbül következett lárma. Senki a világért hozzá nyulni nem mert volna, éppen akkor itt volt bizonyos Bajnay nevezetü Pásztí chirur-gus, ezt azonnal hivatalosan oda küldöttük hogy nézze meg, a ki is a Notariussal oda menvén hozzá ugyan nem nyult hanem egy ruddal messziről piszkálván, azt tanálta hogy a fekete foltok a testén cholerára mutatnak és hogy bizonyosan abban halt légyen meg- azért tőle őrizkedni szükséges – Cholera-ba halt e meg ezen szegény ember, vagy más valamely természetes nyavalyában nem vitatom, elég az ahoz hogy hozzá senki nyulni nem bátorkodott, hanem addig is még a koporsója el készült gallyakkal be rakattatott, dél-után pedig egy lepedőt teritettek melléje, arra rudakkal reá hempergették s négy ember meg fogván a lepedő (80. lap) négy szögletét a koporsójába be emelték s be tették minden szűröstül, tarisznyás-tul kalapostul együt, allig bírták szegényt a koporsójába be gyürni úgy viték a Temető hely-re etzettel meg mosdott és sok-féle képen meg füstölt emberek a hol-is a sirjába tették s melléje még a kaszáját is – azért ha még valaha ezen sir fel vétetődik és abban kaszára tanálnak, emlékezzenek meg a Pataiak arra, hogy az a Cholera üdejében tétetődött oda, midőn annyira el volt a Nép bődulva és ámitva, hogy azt hitte, hogy az ily nyavalyába lévő embernek még a kaszája illetve is halált hoz.

Ezen Naptul fogva vagy is Augustus 5-dikétől mi Pataiak mind a mellett hogy körül voltunk minden felől véve a Cholera-tul mert Gyöngyös, Tarjány, Rhéde, Horth, Csány, Aptz, Szurdok-Püspöki, Pásztó mind ezen Helységek haltak a Cholera-ba, Pata mind azon által ment volt tőle September 8-dikáig. Ekkor ütött itten ki a Cholera és egy Apát fiastul azonnal el ragadot, mint a Matriculába is fel van jegyezve ezen napra, ezentul még heten és így összesen kilentzen haltak meg ezen nyavalyában a kiket bizonyosan lehet Cholera-ban meg hal-taknak mondani, de e mellett mint a Matricula is mutattya itt is nagy volt ezen esztendőben a halandóság. A betegeknek nem volt száma úgy hogy minden háznál két három beteg is volt egyszerre, fő-képen hideg-lelésbe, de a cholera symptomaiba is igen sokan voltak, hanem sokukon a természet, nagyobb részén pedig segedelmünk segített. Herbathe itatások s izzadások által mentettünk meg sokakat a haláltul. Annyi igaz, hogy ritka ember volt Patán a ki ebbe az esztendőbe valami bajon keresztül nem esett volna, s vagy egy vagy más jeleit a cholera nyavalyáinak ne tapasztalta volna, de légyen örök hála a Mindenható Úr Istennek. Légyen mondom örök hála a Mindenható Úr Istennek itten a cholera egészen nem tudott győzedelmet venni azok is a kik el estek benne nagy részről a szó-fogadatlanságnak tulajdoníthatták halálokat, mert hideg vizet ittak, midőn izzadtak vagy izzadás közben meg hütöt-ték magokat, pedig már ezek ellen nem tudunk orvosságot.

Azé még-is említeni itt el nem mulaszthatom, hogy ebben az esztendőben itt sok hirtelen halálózások történtek, azt lehet mondani egynehény ora fertályok között, némellyek halva tanáltattak különösen pedig az Isten szegényei közül, a szegények házábul mai napig a cholera-tul fogva hatan haltak meg, többnyire igen rövid idő alatt. - Most már Isten kegyel-

mességéből mind a nyavalyák, mind a halálozások meg szüntek, mind a mellett hogy kedvetlen ködös üdők járnak, betegünk mégis igen kevés van...

1848 februárjában készítették az utolsó feudális összeírást, „Czéh János bíróságában”, rovásadó-kivetés céljából.¹⁰¹ Ekkor a teljes adóalapot összeírták, hisz minden 480 forint jövedelem után egy rovást tettek. A családfőket tekintve 45 jobbágyot, 136 zsellért és 16 lakót találtak, s hozzájuk 16 éven felüli családtagként 5 testvér, 207 fiú és 31 leány tartozott. A településen élő szolgák száma 19, a szolgálóké 2 fő volt. 946 épület találtatott, szántóföld 1442 hold, kaszáló 513, kapás szőlő 1282. A közösen használt legelő összes kiterjedését 1485 holdnak írták, amelyen 245 ökör, 116 tehén, 25 tinó és 15 borjú legelt 114 ló és a két csikó mellett. Viszonylag magas volt a juhállomány 891 állattal, viszont meglepően kevés sertést tartottak, 76-ot.

7. kép. A második katonai felvétel részlete (1853)

Nem adózott ellenben a 29 nemesi funduson élő családfő és természetesen családtagjaik sem. A névsort leegyszerűsíti, hogy a nemes famíliák köre a törökkor óta nem sokat változott, csak éppen több rokoni ágra tagolódtak. A legnagyobb múltú 17 Maka családfő mellett találtatott még tíz Berecz nevű, s Ilkey Sándor valamint Ludányi József nemes urak. Nekik összesen 301 hold szántó, 107,5 kaszáló és 429 hold legelő volt a kezükön. Vagyis a mezővárosban élő nemesi családok átlagosan egyharmad parasztteleknyi földdel rendelkeztek.

101 HML. IV-7/b/52. Gyöngyöspata rovásadó összeírás

Míg jogi szempontból egy világ választotta el a helyben élő nemeseket a patai jobbágyoktól, addig az életszínvonalat, tehetőséget tekintve egy jobbágy színvonalán élhettek. 1846-ban azért is írtak így „Pata városában lakos házas zsellérség összeírása” alkalmával, hogy e négy család ugyan „nemes, de jobbágyoknak bérmálták el őket”.

A XIX. század elejétől kényszerűségből gőzerővel folyt az addig műveletlen bozótos-cserjés területek irtása, ez volt az egyetlen módja, hogy valamilyen módon, s lehetőleg dézsmakötelezettség nélkül földhöz jussanak az egyre szaporodó családok. Ennek eredményeként 1830-ra a Felső-közép-bércet is feltörték és azt szántóföldi művelés alá vették. A Nagypallagi dűlő addig kaszálónak használt területét is bevonták művelés alá, de itt nem teljes úrbéri szolgáltatást adtak a földesúrnak, hanem csak mint bérelt földek után volt szokás, árendát fizettek. 1842-ben már 130 hold irtásföld volt a mezőváros határában, annak ellenére, hogy a földesúri kisajátítás ezekre a területekre is kiterjedt.¹⁰²

A lakosság arra is rászorult, hogy szántóföldet vegyen árendába (bérletbe). Ezeknek az úgynevezett váltott földeknek a területe folyamatosan nőtt, 1833-ban már közel 12 ezer liter gabona elvetésére volt alkalmas. Ugyanekkor még 34 hold váltott rétről is vannak adatok. A bérleti díj szabályozatlan volt, amelyet a bérlők egy része igencsak sérelmezett. Például özvegy Zsila Jánosné a Labodási dűlőben levő hat kilás földjétől két forintot fizetett évente gróf Forgáchné Batthyány Izabellának. A szomszédja, Kecskés Gáspár pedig a felényi föld után többet, két forint 24 krajcárt. A kialakult gyakorlat már csak azért is sújtotta a parasztokat, mert miután fölötték, gondos műveléssel és trágyázással „megjavították” a rétet, a földesúr azt elkobozta és majorsági birtokához kapcsolta. Így tett például gróf Batthyány Izabella az említett Labodási dűlőben 1833-ban. 25 embernek árendába adott földjét három év múlva „tulajdon majorsági táblájához csatolta össze”, pedig a bérlők „a még vad-földeket jól és alaposan kiművelték és 103 kocsi trágyával átdolgozták.”¹⁰³

Gyöngyöspata földesurainak személye a XIX. század közepére teljesen megváltozott. A legnagyobb birtokos gróf Forgách Alojzia férje révén a báró Jeszenák család lett, a Haller-Brudern-Draskovits-birtokot pedig báró Podmaniczky Lajos örökölte. Az egykori Nyáry-féle négy línea további aprózódásával Némethné Péchy Amália, Almásy Zsigmond és néhány kismemes is birtokot szerzett a mezőváros határában.¹⁰⁴

Az utolsó dézsmáösszeírások alapján továbbra is a szőlőtermelés meghatározó jellege domborodik ki. Az 1804-ben összeírt 342 szőlősgazdára később külön kitérek, a 190 gabonatermelő parasztcsaládnak a dézsmás földeken mindösszesen 3110 kereszt volt a termése. A termelők 39 százaléka csak 10 keresztig, egynegyede 20-30 kereszt között, 14 százaléka 30-50 kereszt közötti gabonamennyiséget aratott le. Ez az úrbéri földeken megtermelt mennyiség a lakosság mindennapi igényeit sem fedezte. A hiányzó gabonát kukoricával és burgonyával pótolhatták, melyeket a „váltott földeken” termeltek meg.¹⁰⁵

101 HML. IV-7/b/52. Gyöngyöspata rovásadó összeírás

102 HORVÁTH László 2001. 71.

103 SUGÁR István 1996. 25.

104 BOROVSZKY Samu 1909. 42.

105 HORVÁTH László 2001. 72

Úrbéres és majorsági földek adatai (katasztrális holdban)¹⁰⁶

	1770	1771	1788	1866	
Jobbágyszántó	1655	1744	2336	2078	
ebből					
maradványföld					
300					
váltott föld				494	
irtványföld				77	
Úrbéri rét	266	264		265	
Elkülönzött legelő				766	
Elkülönzött erdő				484	
Majorsági szántó			1344	825	
Szabad szőlő				135	
Dézsomás szőlő				278	
Úrbéres telekmennyiség			70 3/4	65 2/4	
Telkesgazda	195	139		119	
Úrbéres házas zsellér	22	78		265	
Majorsági zsellér				10	
Telekméretek	egész	3/4	fél	negyed	1/8
1771	7	-	124	6	2
1866	15	5	82	17	-

Családok, házak adatai

	1786	1851
Családok száma	334	575
Házak összes száma	277	424
Ebből		
urasági ház		16
telkesek háza		118
zsellérház		279
egyéb ház (községi, lelkészi, tanítói)		11

Az úrbérrendezés után sokat változott és gyorsan terjeszkedett a mezőváros. A II. József korában készült katonai felmérések és térképek érzékeltetik a beépülés irányát. A XIX. század elején épült zsellérházak leírásai jól mutatják azokat a mostoha életkörülményeket, melyek között a lakosság akkoriban élt. Kemény munka és gyenge táplálkozás mellett a szabadkéményes, tenyérnyi és nyithatatlan ablakú sárviskókban összezsúfolt nagylétszámú parasztcsaládok a nyomornak ma már egyszerűen elképzelhetetlen mélységén éltek. Különösen az egészségügyi viszonyok voltak rosszak, tragikusan magas volt a gyermekhalandóság. Az anyakönyvek tanúsága szerint a gyermekek 70 százaléka meghalt még tíz éves kora előtt.¹⁰⁷

¹⁰⁶ SOÓS Imre 1975. 236.

¹⁰⁷ Az anyakönyvek 1962-től a településen megtalálhatók

A közlekedési helyzet a XIX. század elején sokat javult. A Patán áthaladó Gyöngyös–Pásztó út ugyan nem volt országút, de kiemelten fontos kocsiútként kezelte nemcsak a mezőváros, hanem a vármegye is. A patakon átívelő úgynevezett nagyhíd a megye építette, de ez a többször javított fahíd 1821-re használhatatlanná vált. A következő évben Markmüller József vármegyei „rendszerint való indzsenyör” azt a meglepő vizsgálati eredményt közölte, hogy egy kőhíd építése olcsóbb lenne, mint új fahíd ácsolása. Így készülhetett el 1823-ra Rábl Károly tervei alapján a Danka-patak kétnyílású kőhídja, melyet Nepomuki Szent János szobrával is eskítettek.¹⁰⁸ A szobor valószínűleg másodlagos elhelyezésben állhat itt, mert az 1811-es egyházlátogatási jegyzőkönyv már említi egy Büky József kánonok által a nagyhídnál emeltetett Nepomuki szobrot.¹⁰⁹ A hidak környékén számtalan helyen megtalálhatók a vízen átkelőket oltalmazó szent szobrai, aki a Moldva folyóban nyert mártírhalált. E szobornak az a különlegessége, hogy magán a hídon nyert elhelyezést, s ez a megyében csak itt és Tarnamérán figyelhető meg. 1830-ban a Zám-patak felett is megépült egy kétnyílású kőhíd, a mezőváros központjától mintegy másfél kilométerre, majd 1847-re Gyöngyöspata 11 hídjából már nyolc kőből készült.¹¹⁰

Az 1848-as forradalom híre március 17-18-án jutott el Patára, a várakozás és izgalom tapintható volt. Ehhez képest az áprilisi törvények fogadtatása vegyes a mezővárosban. Az általános lelkesedés, a pozsonyi, pesti hírek felkorbácsolták a helyi kedélyeket. A jobbágyok, de még a felvilágosultnak mondható földbirtokosok is izgatottan várták a jobbágyfelszabadítást, csak azt tekintették kérdésesnek, hogy a volt földesurakat miként, hogyan kell kártalanítani. Helyben országos mintára megalakították a patai Nemzetőrséget, mely április, május hónapokban a közrend és közcsend felügyeletére létesült, ekkor még szó sem volt arról, hogy fegyveresen háborúba kell vonulni.¹¹¹ A 2400 főnyi lakosságból 202 fő jelentkezett nemzetőrnek, mely a fegyverfogásra képes helyi férfi lakosság nagyjából egyharmadát jelentette. (Egyébként több nemzetőri összeírás is fennmaradt, némileg eltérő adatokkal, de a létszám mindegyikben 150-200 fő körül mozog.) A 4 molnár, 4 csizmadia, 1-1 kovács és szűcs a mezőváros kézművesiparát reprezentálta. Mellettük természetesen megjelent a település kisszámú intelligenciája, Latykó József lelkész, Rakovszky István lelkészesség, Márkus Alajos éneklő, Iványi István, a város hadnagya, de a derékhadat, a nemzetőrség 90-95 százalékát azok a földművesek, zömmel szőlőmunkások alkották, akik a lelkesedés mellett hatalmas keserűséget is éreztek. Az áprilisi törvények ugyanis teljesen rendezetlenül hagyták a szőlődézma kérdését, míg az összes többi feudális jellegű szolgáltatást megszüntették, eltörölték. Nem nagyon csodálható, hogy egy szőlőmonokultúras területen a szőlőmunkások követelőzni kezdtek, megtagadták a dézsma fizetését, sőt – főleg a szomszédos Tárjánban, de Patán is –, egyfajta földfoglaló mozgalom is elindult. A gyöngyösi huszároknak jutott az a dicstelen feladat, hogy felsőbb parancsra leverjék a paraszti mozgalmakat.¹¹² Ez a visszás intermezzo végig érezte is hatását a forradalom idején. Ez a csalódás tartotta távol a tényleges nemzetőri szolgálattól, a forradalmi seregtől a földművelőket a mezővárosban, de az alföldi területekhez képest ezért hiányzik például a község legendáriumából teljességgel a Kossuth-kultusz hagyománya.

108 HML. IV-8/4. 123. Patai kőhíd felépítése (1823)

109 Az anyakönyvek 1662-től a településen megtalálhatók

110 SZABÓ Lajos /Szerk./ 1998. 27.

111 HML. IV-106/2. Gyöngyöspatai nemzetőrség iratai 1848-49.

112 HORVÁTH László 1999/d. 14.

Más dolog lelkesedésből feliratkozni egy nemzetőri listára, és megint más elmenni harcolni a szerbek ellen a Délvidékre. A Heves megyei nemzetőrség kötelékében ténylegesen harcoló patait csak elvétve találunk, s az 1848. július 11-én az országgyűlésben Kossuth javaslatára közfelkiáltással megszavazott 200 000 fonyi önálló magyar honvédségbe is csak húzódozva jelentkeztek. Szeptember folyamán a zömmel Heves megyei toborzású 26. honvédszászlóaljba újoncoztak, s itt vagy más alakulatoknál a szabadságharcot – az utólagos visszaemlékezések ellenére –, 21 patai küzdötte végig: Balogh Imre huszár, ifj. Balogh László gyalogos, Bognár ragya Mihály huszár, Boldog Mihály gyalogos, Czéh Ferenc gyalogos, Czinkóczi János huszár, Gerhát Mihály gyalogos, Iványi József huszár tizedes, Iványi Mihály gyalogos, Kecskés Boldizsár gyalogos, Kecskés János huszár, Kerekes János gyalogos, Kiss kisó János huszár, Lévay Pál gyalogos, Maka szőke Alajos gyalogos, Markus Enoch gyalogos, Mezey György gyalogos, Molnár Gáspár gyalogos, Rácz József huszár, Tóth Flórián gyalogos, Tóth Mihály gyalogos. (Önkéntesek elégtelen száma miatt sorsvetéssel döntöttek el a honvédséghez kerülők személyét, de a tehetősebb ifjak helyett sokszor a szegényebb sorsúak lettek megfogadva.)¹¹³

1849. január 22-én császári csapatok vonultak be Patára, s a mezőváros élmezőnyén kényszerült a megszállókat. A viszony egyébként nem volt ellenséges, csak a teher lett egyre nagyobb, ahogy a császáriak a térségbe egyre több katonát vezényeltek a kápolnai ütközethez készülve. Windischgrätz csapatai március közepén adták fel véglegesen Patát, a szolnoki csata hírére fokozatosan Pest felé húzódtak vissza. A tavaszi hadjárat diadalittas napjait követően 1849. július 11-én ismét idegen megszálló kezére került a város. Az orosz cár ellenséges hadai észak felől érték el a települést, s szereplésüket utólag is csak a sáskajáráshoz lehet hasonlítani.¹¹⁴

Az orosz cári seregek 1849 évi bevonulásának emléke sokáig elevenen élt. Még 1947-48-ban Luttor Mária-nak is megmutogatták a tömegsírok helyét, elmondták a gazdák a nagyszülőktől hallott történeteket. „Apósom mesélte, 1842-ben született, 6 éves gyerek volt, akkor kezdett iskolába járni, a fáskertben volt a sarkon egy nagy gömbölyű kő, oda felült, látta hogy jöttek a pikával a muszkák...” A bevonuló seregek egy órai szabadrablást tartottak a mezővárosban. „Nekimentek mindennek. Édesanyám tudott tőtul, kérte, hogy ne bántsák, a parancsnoknak rimánkodott, megszánták, letették az övét...” - mesélte Maka Károly. Különösen emlékezetes maradt, hogy a kiéhezett oroszok a határban minden elfogyasztottak. „... Farkas almát, kis tököt megették, jött is a kolera ...” Több tucat cári katona halt meg Patán és a határban a járvány következtében. A tömegsírnok helye is akkor még ismert volt, „nagyon sok volt itt a majorban elásva. Ráöntötték a meszet...” - mondta Kerékgyártó Kiss Mária.¹¹⁵

A szabadságharc leverése után az élet hamar normalizálódott. A mezőváros élére ugyan új elöljárókat neveztek ki a Bach-huszárok, de a tanácsban megmaradt a helybeliek túlsúlya, jobbára közmegelegedéssel intézték az ügyeket. 1851-re a város tisztikarát Stummer Ignác bíró, Berecz Gábor hadnagy és Saári József jegyző alkotta. A településen 424 ház állt, ebből 16 volt urasági ház, 118 a telkesjobbágyoké, 279 a zselléréké, a községé 8, lelkészé, tanítóé 3. Az 575 családfő 2405 főnyi teljes lélekszámot takart.¹¹⁶

Egész telkes (volt) jobbágy 15, háromnegyedtelkes 5, fél telkes 82, negyed telkes 17 fő volt, azaz 119 család osztozott a mindösszesen 64 telken. A közel hatszáz családnyi lakosságnak tehát túlnyomó többsége földnélküli zsellér volt. Az adatfelvétel érdekessége, hogy a 275 keresztény zsellérház mellett megemlékezik 4 zsidó zsellérházzal is, melyekben ösz-

113 HORVÁTH László 2001. 78.

114 HORVÁTH László 2001. 79.

115 Luttor Mária 1947. évi gyűjtése. EA. 2059.

116 HML. Letétek 2011.

szesen 20 zsidó lakott ekkor. A birtokosok között már 6 evangélikus is volt. A helybenlakó hajdani nemesek aprócska kis parcellái mellett az igazi földesurak továbbra is a gr. Forgách Alajosné, báró Podmaniczky Lajos, Németh Elek, a Tarródy és Dobóczy család, a báró Révay, Frajzajzen család és Sné László örökösei. A meglévő felekezeti iskola az abszolutizmus idején töretlenül működött. 1851-ben például két osztállyal és három tanítóval összesen 186 tanulót oktattak, 99 fiút és 87 leányt.¹¹⁷

1848-ban ugyan megtörtént a jobbágyság feudális intézményének a megszüntetése, de csak az úrbéri földek birtokába jutott ekkor a parasztság. A közlegelők felosztása, az egyébként is befejezetlen tagosítás lezárása, az irtványföldek, maradványföldek problematikája, a „váltott földek” kérdése csak az abszolutizmus éveiben rendeződött. A végleges rendezés az évekig eltartó pereskedés után 1861-ben valósult csak meg. E szerint a 65 és fél jobbágytelek után, valamint az akkor már 565 úrbéres zsellér részére a belsőségben és szántóföldben összesen 2078 hold magántulajdont határoztak meg. Ehhez mintegy 360 hold szőlő járult. A földesurak ellenben több mint 8089 hold majorsági birtokot tartottak meg tulajdonukban. Ekkorra tisztázták az irtvány- és váltott földek sorát is. Az irtványföldeket a földesúr „becsáron” visszavehette, ugyanakkor az ún. váltott földeket az azt bérlő parasztember örökáron megvehette.¹¹⁸

1856-ban özvegy báró Jeszenákné az új (1853. évi) úrbéri pátens alapján kérte a bíróságtól a

befejezetlen tagosítás végrehajtását is, s ezzel együtt a közbirtokossági aránykulcs megállapítását. A földesúr természetesen az úrbéri birtokokat a határ legtávolabbi részén, csupa árkos, gödrös, vízmosásos, majdnem hasznavehetetlen dűlőkben kívánta a parasztság részére kiadni. Egyébként ekkor az 1200 holdas patai közlegelőn idegen, bérelt marhákat és juhokat is legeltettek, fokozatosan kiszorítva onnét a helybeli gazdák állatait.¹¹⁹ Végül is a földesurak és parasztok abban egyeztek meg, hogy a közlegelőről minden idegen jószág kitiltatik, de a felesre felfogadott állat továbbra is legeltethető, feltéve, hogy egész házhely nem tart többet 40 juhnál, 4 ökörnél, 2 lónál, stb. A bíróságnak ezután a következő jogállapotú földek kérdésében kellett döntenie: vitatott volt 401 kishold megváltandó maradványföld, továbbá a majorságtól bérelt ún. váltott (cenzuális) föld 650 kishold terjedelemben. Ezekért a parasztság korábban pénzbeli cenzuson kívül terménybeli tizedet adott, de a földesúr mindig fenntartotta a földekre vonatkozó szabad rendelkezési jogát, s ezúttal a majorsághoz való visszacsatolásukat kérte. Voltak végül az irtványföldek, a cigányok által közlegelőből tett foglalások. Ezek visszaadását is kérte a földesúr.¹²⁰

8. kép. A második katonai felvétel részlete (1853)

117 HORVÁTH László 2001. 78.

118 HORVÁTH László 2001. 79.

119 Luttor Mária 1947. évi gyűjtése. EA. 2059.

120 SOÓS Imre 1975. 235.

Az 1863. évi ítélet úgy döntött, hogy a megürült, elhagyott telkeket a földesúr nem köteles beépíteni, a maradványföld megváltás ellenében a parasztság birtokában marad, az irtványföldeket a földesúr az irtványbér befizetésével visszaválthatja, a váltott cenzuális földek majorsági-nak minősítendőek, a földesurak ezeket visszakapják. A legelőilletőség telkenként 10 hold, az erdőjárandóság 8 hold. Ezen ítélet alapján történt meg az úrbéri illetőségnek a volt telkesgazdák, úrbéri házas zsellérek és kivételesek részére történő kiadása és tagosítása végül 1866-ban.¹²¹

A jobbágyság intézményének gyakorlati megszüntetésekor, 1866-ban a következő majorsági birtokosok bírtak földet a mezőváros határában: Forgách Alojzia (3785 kh), báró Podmaniczky Lajos (2252 kh), Rády Endre (507 kh), Elek István (434 kh), Bory-Német Amália (290 kh), Hercz Sámuel (202 kh), Almássy István (130 kh), Navratil Lajos (266 kh), Hanisz Alajos (195 kh), báró Révai örökösök (27 kh), Ludányi István (26 kh), és báró Henter örökösök (9 kh).¹²²

1866-ban egy korrektnek mondható statisztika is készült a mezővárosról.¹²³ Lakói száma 2379 fő ekkor, s a határa 1600 négyszögöles holdakban:

szántóföld	3250 hold
rét	660 hold
legelő	1265 hold
erdő	4235 hold
szőlők	455 hold
ÖSSZESEN	9865 hold

Bor az adott évben 910 akónyi készült, azaz átlag két akónyi holdanként. A szemestermények közül ősszel a búza, kétszeres, rozs, tavasszal az árpa, zab, tengeri vetésterülete dominált, de szerepe nem volt meghatározó, s erre utal az igás állatok viszonylag kis száma is. Ló 140, igásmarha 104 került összeírásra, s további tehén 162 darab, sertés mindössze 74, s öszvér, szamar 68. A mostoha adottságú legelőkből kifolyólag leginkább a juh szerepe volt számottevő, mintegy 4000 darabbal.

A jobbágyság megszüntetése után a falu lakossága tovább differenciálódott. Csak jogilag tűntek el a határok például a volt úrbéresek és zsellérek között, maguk a zsellérek is számon tartották házas vagy házatlan korábbi mivoltukat. Igazi kasztrendszer épült ki ekkor, melynek valóságos anyagi alapja is megvolt, melyet például az 1866. évi tagosítási telekkönyv is jól dokumentált. Akik egyáltalán rendelkeztek eszerint patai földvagyonnal, azok csoportja is igencsak heterogén. Amíg a legkisebb földvagyonúak ingatlana csak 6-7 hold volt (pl. Felföldi Istvánné: 6,68, Tóth Pál: 7,32, Tóth Mátyásné: 7,74 hold), addig egy-két jómódú parasztcsalád a tulajdonába került volt úrbéres földje mellé még megvett vagy váltott további irtványföldeket. Igazi módosgazda réteg állt a paraszt-hierarchia élén. Az ekkor leggazdagabb öt család: Balog Ferenc és András 50,7, Czéh János 38,6, Török József 36,8, idősebb Bódi János 36,1 és Tábi Antal 35,9 holddal.¹²⁴

Volt, akinek annyi sem jutott, hogy helyben megélhessen belőle alkalmi munkák felvállalásával együtt. A látványos jogi aktus, a jobbágyság megszüntetése nem jelentette a parasztság nagy részének anyagi és gazdasági fellendülését. Ez volt valójában Pata fejlődését leginkább gátló tényező, emiatt hanyatlott például maga a lélekszám is. Amíg 1849-ben 2561 lakos élt Patán, addig 1853-ban csak 2468, 1874-ben már csak 2230. Az országos tendenciákkal szem-

121 HML. Letétek 2011.

122 SUGÁR István 1966. 26.

123 Közli HORVÁTH László 2001. 82.

124 SUGÁR István 1966. 25.

125 PATAI József 1997.

ben Pata lakossága a századfordulón is még kevesebb, mint a feudalizmus idejében. Egész egyszerűen az egészségtelen birtokszerkezet és a gyenge minőségű határ okán sok parasztember már az 1850-es években arra kényszerült, hogy máshová menjen kenyerét keresni.

1871. fekete dátum a település történetében. Az évszázadok óta oppidumként, mezővárosként szereplő település ekkor végleg elveszítette kiváltságait, s a kiegyezést követő közigazgatási felülvizsgálatok sorában elvesztette városi jogállását, azóta önálló nagyközség. A büszke település pedig rosszul viselte a lefokozást. Patai József helyi születésű író szociográfikus írásában így adja ezt vissza¹²⁵:

„...A „nagyközség” maga is szerette magát városnak nevezni. Mikor a dobos „pógár” megállt nagy, rezes botjával a patak hídján, és hangosan dobolni kezdett, a gyerekek mind „felekezeti különbség nélkül” összeszaladtak, és köréje sorakoztak. Mi hédergyerekek is pár percnyi szabadságot kaptunk ilyenkor, hogy meghallgassuk, „mit dobolnak”. A „pógár” befejezte a dobolást, aztán méltóságteljesen kivett a mellényéből egy írást, kibontotta, reáfe-szítette a nyakáról lelógó dobra, és hangosan olvasott: „Tatta, ratta, város, lakos, sajna.” Ez volt az állandó bevezetés, amely az ebzárlatról, marhakörömvészrol, lépfenejárványról és mindenféle elveszett és megtalált csirkéről, malacról és egyéb holmiról szóló hírdetményt megelőzte. Hogy mi az a „tatta, ratta, város, lakos, sajna”, azt csak felnőtt koromban tudtam nagy nehezen megállapítani: „Tudtára adatik a város lakosainak”. A „pógár” ezt az állandó „nyitányt” olyan gyorsan hadarta el, hogy ilyen zagyva szöveg keletkezett belőle. Ez a hivatalos bevezetés különben még abból az időből származhatott, amikor Pata csakugyan város volt, amint mesélik, nagy és híres vásárokkal...”

Irodalom

Rövidítések

ENA. = Etnográfiai Adattár, DIV, Eger
EA. = Etnográfiai Adattár, Néprajzi Múzeum, Budapest
HLM. = Hatvany Lajos Múzeum, Hatvan
HML. = Heves Megyei Levéltár, Eger
MM. = Mátra Múzeum, Gyöngyös
MOL. = Magyar Országos Levéltár, Budapest
DIV. = Dobó István Vármúzeum, Eger

BAKÓ Ferenc

1997. Kőbe vájt építmények a Mátra környékén, In: HORVÁTH László (Szerk.) Mátra Tanulmányok 1997., Gyöngyös, 105-138.

BÁN Péter

1981. Dézsmajegyzékek 1. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1548., Eger

1988. Dézsmajegyzékek 2. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1549., Eger

BÁNKÚTI Imre (Szerk.)

1996. Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban II., Budapest

BAYERLE, Gustav

1998. A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. HORVÁTH László – HEGYI Klára (Szerk.) Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 14., Hatvan

- BÉL Mátyás**
1968. Heves megye ismertetése 1730-1735., Eger
- BOGDÁN István**
1991. Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig., Budapest
- BODNÁR László**
1985. Három falu – egy Tsz a Mátraalján, Budapest
- BOROVSKY Samu**
É.n. (1909) Heves vármegye, Budapest
- CSIFFÁRY Gergely**
1999. A patai Szurdok-fürdő. In.: CS. SCHWALM Edit (Szerk.) Képek Gyöngyöspata mezőváros múltjából. Eger, 52-63.
- DERCSÉNYI Dezső - VOIT Pál (Szerk.)**
1978. Heves megye műemlékei III., Budapest
- DRASKÓCZY István**
1977. Adatok a Mátraalja és az Ida völgye középkori településtörténetéhez és agrártörténetéhez. In.: Agrártörténeti Szemle 1977/3-4. p. 337-373.
- FEKETE Lajos**
1968. Fekete Lajos: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény
- FÉNYES Elek**
1851. Magyarország geográfiai leírása. Pest
- FÜLÖP Lajos**
1969. A születés, házasság és halál szokásai Gyöngyöspatán. Gyöngyös
- GRIEGER Ferentz**
Patai Plébánus kéziratos feljegyzései az 1822-1838 közötti évekből, melyeket a Proth. Liber Patensis Cong. Sancti Patris Francisci ...
(1742.) üresen hagyott lapjaira jegyeztetett. (Másolatban MM. TA.)
- GYÖRFFY György**
1977. István király és műve, Budapest
- HEGYI Klára**
2001. Heves a török forrásokban. In.: PETERCSÁK Tivadar - SZABÓ J. József (Szerk.) Tanulmányok Hevesről, Heves, 103-128.
- HORVÁTH László**
1998. Mátraalja. Budapest, 1998.
1999/a. Gondolatok a gyöngyöspatai községmonográfia elé. In.: CS. SCHWALM Edit (Szerk.) Képek Gyöngyöspata mezőváros múltjából, Eger, 5-15.
1999/b. A Mátraaljai borút, Gyöngyös
1999/c. A gyöngyösi zsidóság története. Gyöngyös
1999/d. A gyöngyösi katonai helyőrség 200 éve, Gyöngyös
2000. Gyöngyöspata első évszázadai. In.: MISÓCZKI Lajos (Szerk.) Egri Történelmi Évkönyv, Eger, 59-84.
2001. Gyöngyöspata, Budapest
- KECSKÉS Péter**
É.n. Adatok Gyöngyöspata szőlészetéhez és borászatához, Cédulázott anyag (ENA/7204)
1999. Gyöngyöspata mezőváros történeti borkultúrája. In.: CS. SCHWALM Edit (Szerk.) Képek Gyöngyöspata mezőváros múltjából. Eger, 16-42.
- N. KISS István**
1960. 16. századi dézsmajegyzékek, Budapest, 1960.

- KOVÁCS Béla**
 1987. Az egri egyházmegye története 1596-ig, Eger
 1997. Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1766-67., Eger
 1991. Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 1. Heves megye, Budapest
- P. KOVÁCS Melinda - SZABÓ Jolán**
 1998. Dézsmajegyzékek 3. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1556., Eger
- P. KOVÁCS Melinda - KOZMA György Bertalan - SZABÓ Jolán**
 1999. 1848-as nemzetőrök Heves és Külső-Szolnok vármegyében, Eger
- KRISTÓ Gyula**
 1988. A vármegyék kialakulása Magyarországon, Budapest
- LEBLANC Zsolt**
 É.n. Gyöngyöspata helytörténeti kronológiája a XX. századig. (Kézirat), MM. TA.
- LÉVÁRDY Ferenc**
 1984. Gyöngyöspata Plébániatemplom, TKM. Kiskönyvtára 156., Budapest
- MISÓCZKI Lajos**
 1990. A filoxéra-vész a gyöngyösi-visontai borvidéken. In.: BODÓ Sándor - PETERCSÁK Tivadar (Szerk.) AGRIA XXIV., Eger, 1990., 143-163.
- N. KISS István**
 1960. 16. századi dézsmajegyzékek, Budapest
 Pata Várossa Urbarioma a Heves Megyei Levéltár gyűjteményében HML. IV-1/h/2.
- PATAI József**
 1997 A középső kapu. Budapest
- SOÓS Imre**
 1975. Heves megye községei 1867-ig, Eger
 1981. Gyöngyöspata cédulázott anyag. DIV. Történeti Adattár 437-81.
- SUGÁR István**
 1966. Gyöngyöspata földrajzi nevei, Eger
- CS. SCHWALM Edit (Szerk.)**
 1999. Képek Gyöngyöspata mezőváros múltjából, Eger
- SZABÓ János Győző**
 1982-83. Gyöngyöspatai szőlőmunkás eszközei a középkorból. In.: BODÓ Sándor (Szerk.) AGRIA XIX., Eger, 135-186.
 1984. Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In.: HAVASSY Péter - KECSKÉS Péter (Szerk.) Tanulmányok Gyöngyösről, Gyöngyös, 21-89.
 1985. A gyöngyöspatai Szent Péter-templom. In.: BODÓ Sándor (Szerk.) AGRIA XXI., Eger, 5-76.
- SZABÓ Lajos (Szerk.)**
 1998. Hidak Heves megyében, Eger
- SZABÓ László, Bártfai**
 1937. Gyöngyös és vidéke bortermelésének története 1850-ig. In.: Gyöngyösi Kalendárium 1937., Gyöngyös, 50-75.
- SZEDERKÉNYI Nándor**
 1891. Heves vármegye története III., Eger
 1893. Heves vármegye története IV., Eger
- SZENDREI Janka**
 1984. XV-XVII. századi zenei emlékek Gyöngyösről és Gyöngyöspatáról. In.: HAVASSY Péter - KECSKÉS Péter (Szerk.) Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 179-194.

Die Geschichte von Gyöngyöspata bis zur Abschaffung der Leibeigenschaft

Gyöngyöspata war jahrhundertlang eine bestimmende Ansiedlung der Matragegend. Sie spielte als Zentrum des den Raum beherrschenden Stammes von Aba, später als bedeutender Gespanschafts- und Archidiakumsitz eine Rolle. Von hier aus wurde das Gebiet zwischen den Zagyva und Tarna Flüssen nach der Staatsgründung von Stephan dem Erste organisiert, die Pataer Burg war eine Art Nebenzentrale des sich für drei Komitate verbreitenden Komitats Újvár, und gleichzeitig der Sitz der frühzeitig christianisierenden Kirche. Das Gebiet wurde bis 1405 fortwährend von irgendwelchem Zweig des Geschlechtes von Aba beherrscht, und auch später war es in den Händen der Hochadel des Landes und der Baronen.

Der langsame Niedergang der Siedlung verstärkte sich im XIV. Jahrhundert. Von nun an verschwanden sowohl die Burg als auch die strategische Rolle der Zentrale, der Archidiakum zog nach Eger um, die Gutsherren waren - sich mit den Landesangelegenheiten befassend - dauernd weg. Die führende Rolle der Matragegend im Handel, im Verkehr und in der Wirtschaft wurde durch Gyöngyös (von 1334 an schon Stadt) übernommen. Doch Pata wurde auch nachher nicht so grau, wie die Welt der umliegenden Dörfer, das beweisen eine ganze Reihe der sich aus diesem Zeitraum erhaltenen kulturellen, künstlerischen und kulturgeschichtlichen Erinnerungen.

Die wunderbare gotische Kirche überragt auch das heutige Dorf, bekannt sind die gemeißelten Steinfiguren, Bruchteile von Wandgemälden, der in Ungarn einmalige Jesse-Baum Altar, der sogenannte „börtús“ Kelch aus der Zeit um 1500, die Einrichtung, die Ausstattung, und die Gyöngyöspataer berühmte Graduale aus dem XVI. Jahrhundert. Die Siedlung bekam in der Zeit von König Matthias, als er 1460 persönlich den Kampf für die Zuruckerobung von Pata gegen das Hussitenheer von Giskra führte, sogar den Stadtrang des Marktfleckens. Von da an kann man in den Urkunden statt der Bezeichnung „villa“ (Dorf) konsequent als „Oppidium“ (Marktflecken) finden.

Die Zeit der Türkenherrschaft dauerte in Pata von 1544 bis 1686. Der Marktflecken war für lange Zeit direkt im Eigenbesitz des Sultans, dadurch wurde ihm der größte Schutz zugesichert. Die Siedlung entvölkerle sich nie, die Einwohnerschaft blieb dauernd an ihren Ort gebunden. Laut der in dem Kirchenbuch, im Zehntenverzeichnis, in den türkischen „defter“ durchgeführten Nachforschungen konnte für fast jede einzelne Familie bewiesen werden, welche dieser ansiedelten Pataer Familien hier schon im XVI. Jahrhundert wohnten, wessen Ahnen sich wann siedelten, und was für eine Anziehungskraft diese Marktflecken auf seine Umgebung ausübte.

Bevölkerungsvermehrung im Schatten der bedeutenden feudalen Ländereien und unter den - nach 1770 auch Meierhöfe zustandebringenden - Domänen erkleinerten sich nach und nach die leibeigenen Parzellen im Zusammenhang mit dem Wandlung, es spielte sich also eine bestimmte zum Hofgänger in der Siedlung ab. Es zeigten sich zwei Ausrichtungen. Einerseits hatte die Waldausrottung nach dem Mittelalter wieder seine Glanzzeit und die früher un bebauten Flächen wurden bewirtschaftet, andererseits verstärkte sich unter den Anbauzweigen die Rolle des Weinbaus wegen seiner Einträglichkeit. Die Leibeigenschaft wurde durch die neue Frondienstregelung von Maria Theresia nicht unbedingt in eine bessere Lage gebracht, aber die Tatsache, die inneren und äußeren Requisiten eines Fronhofes zu bestimmen, ihre Verpflichtungen festzusetzen, und eine Art konkreten schriftlichen Vertrag festzulegen, war schon allein ein Fortschritt.

Die Befreiung der Leibeigenen vollzog sich 1848 verschieden-artig voll, die Leistungen feudalistischer Art wurden durch die Gesetze im April zwar aufgehoben, aber die Frage des gutherrlichen Weintraubenzehntes, die für die Kolonie am wichtigsten war, ließ man ganz unregelt. Die endgültige Regelung blieb in der Zeit des Absolutismus auf das kaiserliche Patent und auf die aufführende Gerichte beschränkt, infolge dessen und der kapitalistischen Wettbewerbslage wurden die Vermögensunterschiede in Gyöngyöspata eher größer als kleiner.

Obwohl die Macht der Gutsherren eingestellt wurde, wurden die Grenzen zwischen den ehemaligen Fronbauern und den Hofgängern zwar gesetzlich gelöscht, aber selbst die Hofgänger konnten ihre Wurzeln nicht vergessen. Zu dieser Zeit wurde ein echtes Kastensystem ausgebaut, dessen eigentliche materielle Grundlage auch bestand, das aufgrund des Grundkommissierungsbuches richtig dokumentiert ist. In Gyöngyöspata konnten sich reiche Fronbauern nur in geringer Zahl von den Mittlerbegüterten und von den auch zur Tagelöhnerarbeit gezwungenen Armen abheben.

Die Entwicklung hörte im zweiten Teil des XIX. Jahrhunderts auf. Auch der Rang des Marktflückens war 1871 weg, aber durch einige alte Titel, und die fortbestehende Verwaltungsrolle überragte sie die umliegenden Dörfer. Es fing eine Art Bauernverbürgerlichung an, aber die Entfaltung des Prozesses in Pata wurde durch den Rückgang der Bevölkerungszahl, die Auswirkung der unvollständigen Befreiung der Leibeigenen, und den Niedergang der örtlichen regionalen Zentralrolle aufgehalten vorbei. Die Post- und Warenförderwege führten im XIX. Jahrhundert nicht an dem Dorf vorbei. Die bürgerliche Lebensführung hätte auch durch die dortigen Handwerker oder die hiesigen Händler angeregt Anzahl werden können, aber Gyöngyöspata hatte von ihnen zu dieser Zeit keine bestimmende Zahl. Die Intelligenz fehlte zumindest in der Siedlung, abgesehen vom Pfarrer, dem Notar, und eventuell dem Lehrer.

HORVÁTH LÁSZLÓ
Mátra Múzeum
H-3200, Gyöngyös
Kossuth u. 40.